

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

دکتر علی نقی منزوی

(۱) یادنامه دکتر غلامحسین صدیقی، گردآوری، دکتر پرویز ورجاوند، تهران، انتشارات چاپ‌پخش،

۱۳۷۲، برگه ۴۷۴ - ۵۰۲

***

(۲) مجله پیام بهارستان، آذر ۱۳۸۲، شماره ۳۰، برگه ۴۰ - ۵۳

به کوشش

محمدابراهیم ذاکر

۱	تاریخ فهرست‌نگاری در ایران.....
۱	فهرست.....
۱	واژه فهرست.....
۲	کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی.....
۲	تاریخ پیشرفت علم و اندیشه در جامعه.....
۳	فهرستواره‌های مندرج در اجازه‌نامه‌ها و مشیخه‌ها.....
۴	نمونه‌هایی از اجازه‌های فهرستواره‌دار.....
۴	الف. کهن‌ترین فهرست‌ها که شناخته شده است.....
۴	فهرست کتابخانه مأمون.....
۵	فهرست کتابخانه غزنه.....
۵	فهرست‌هایی یادشده به وسیله ندیم.....
۶	فهرست‌هایی که دیگران یاد می‌کنند.....
۶	ابن بطه محمد بن جعفر قمی.....
۶	اشعری قمی سعد بن عبدالله (د: ۳۰۰ق).....
۶	عبدان اسماعیلی.....
۷	کشی محمد بن عمر (د: ۳۲۸ق).....
۷	مسعودی علی بن حسین (د: ۳۴۶ق).....
۷	عیاشی محمد بن مسعود سمرقندی.....
۷	ابن قولویه جعفر قمی (د: ۳۶۷ق).....
۸	ابن جنید اسکافی محمد بن احمد (د: ۳۸۱ق).....
۸	ابن بابویه صدوق محمد بن علی (د: ۳۸۱ق).....
۸	ابن جنی عثمان (۳۳۰ - ۳۹۲ق).....

۸	فهرست ده جلدی کتابخانه ری
۹	کتابخانه عضد الدوله
۹	کتابخانه نوح بن منصور سامانی
۹	ابن عبدون احمد بن عبد الواحد (د: ۴۲۳ق)
۱۰	ابن غضایری
۱۰	مفید
۱۱	کهن ترین فهرست‌های موجود
۱۱	فهرست جالینوس
۱۱	فهرست حنین
۱۳	فهرست رازی برای کتاب‌های جالینوس
۱۳	فهرست‌های دیگر محمد زکریای رازی
۱۴	فهرست ندیم
۱۶	فهرستواره زراری
۱۷	سده پنجم، روند تکاملی فهرست‌نگاری
۱۷	[نخست فهرست‌های بیرونی در خاور ایران که بیشتر جنبه علمی دارند]
۱۷	فهرست‌های بیرونی
۱۹	دوم: فهرست‌های مهم تصفیه شده شیعه در باختر کشور
۱۹	الف) فهرست‌های شخصی
۱۹	شیخ مفید (د: ۴۱۳ق)
۱۹	سید مرتضی علم‌الهدی (۳۵۵ - ۴۳۶ق)
۲۰	کراجکی، محمد (د: ۴۴۹ق)
۲۱	ب) مهمترین فهرست‌های همگانی کتب شیعه
۲۱	دو فهرست نجاشی و طوسی
۲۲	فهرست طوسی

۲۳	.....	سده ششم، دو پیوست برای فهرست طوسی
۲۳	.....	فهرست منتجب ابن بابویه (۵۰۴- پس از ۶۰۰ق).
۲۴	.....	ابن شهر آشوب (د: ۵۸۸ق)
۲۵	.....	سده هفتم و چند فهرست خصوصی
۲۵	.....	ابن عربی (۵۶۰ - ۶۳۸ق)
۲۶	.....	سبط ابن جوزی (۵۷۲ - ۶۵۴ق)
۲۶	.....	ابن طاووس، علی (۵۸۹ - ۶۶۴ق)
۲۶	.....	کتاب سعد السعود
۲۶	.....	باب یکم: مصحف ها
۲۷	.....	باب دوم: تفسیرهای قرآن
۲۹	.....	ابن طاووس، احمد (د: ۶۷۳ق)
۲۹	.....	فهرست های سده هشتم
۲۹	.....	علامه حلی (۶۴۸ - ۷۲۶ق)
۳۰	.....	رکن الدین گرگانی
۳۰	.....	ابن قیم جوزیه دمشقی (۶۹۱ - ۷۵۱ق)
۳۰	.....	فهرست های سده نهم و دهم
۳۰	.....	سیوطی (۸۴۹ - ۹۱۱ق / ۱۲۹۲ - ۱۳۵۰م)
۳۱	.....	ابن طولون (۸۸۰ - ۹۵۳ق)
۳۱	.....	طاش کبری زاده (۹۰۱ - ۹۶۸ق)
۳۲	.....	فهرست های سده یازدهم
۳۲	.....	عنایت الله قهپایی (۹۷۵ - ۱۰۲۶ق)
۳۲	.....	حاجی خلیفه چلبی (۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ق)
۳۳	.....	کشف الظنون
۳۴	.....	تاریخ نگارش کشف الظنون

- کارهای انجام گرفته بر کشف الظنون ۳۴
- ایضاح المکنون ۳۵
- چاپ کتاب کشف الظنون ۳۵
- فخرالدین بن محمد بن طریح (د: ۱۰۸۵ق) ۳۶
- فیض کاشانی (۱۰۰۷ - ۱۰۹۱ق) ۳۶
- فهرست‌های سده دوازدهم ۳۷
- فهرست‌های مجلسی، مجلسی دوم محمدباقر (۱۰۳۷ - ۱۱۱۰ق) ۳۷
- گنجینه شیخ صفی ۳۸
- ج) فهرست نگاشته‌های حزین ۳۸
- حزین لاهیجی (۱۱۰۳ - ۱۱۸۰ق) ۳۸
- فهرست مجدوع ۳۹
- فهرست‌های سده سیزدهم ۳۹
- احمدعلی احمد ۳۹
- کثنوی یزدی (د: کربلا ۱۲۹۷ق) ۴۰
- فهرست‌های سده چهاردهم ۴۰
- محدث نوری (۱۲۵۴ - ۲۷ جمادی دوم ۱۳۲۰) ۴۱
- جنفوری هندی حسینی (د: پیرامون ۱۳۳۷ق) ۴۱
- ثقة الاسلام تبریزی (۱۲۷۷ - ۱۳۳۰ق / ۱۲۳۹ - ۱۲۹۰خ) ۴۱
- ابراهیمی قاجار (۱۳۱۴ - ۱۳۸۹ق) ۴۲
- آقابرگ تهرانی (منزوی ۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ) ۴۳
- [الذریعة إلى تصانیف الشيعة] ۴۳
- مجلدات الذریعة ۴۴
- جلد یکم، نجف، ۱۳۵۵ق / ۱۹۳۶م ۴۴
- جلد دوم، نجف، ۱۳۵۶ق / ۱۹۳۷م ۴۴

۴۴	جلد سوم، نجف، ۱۳۵۷ ق / ۱۹۳۸ م.
۴۴	جلد چهارم، تهران، ۱۳۶۳ ق / ۱۹۴۳ م.
۴۴	جلد پنجم، تهران، ۱۳۲۴ خ / ۱۹۴۴ م.
۴۴	جلد ششم، تهران، ۱۳۲۶ خ / ۱۹۴۷ م.
۴۵	جلد هفتم، تهران، ۱۳۲۷ خ / ۱۹۴۸ م.
۴۵	جلد هشتم، تهران، ۱۳۲۹ خ / ۱۹۵۰ م.
۴۵	جلد نهم، تهران، ۱۳۳۳ تا ۱۳۴۶ خ.
۴۵	جلد دهم، تهران، ۱۳۳۵ خ / ۱۹۵۶ م.
۴۵	جلد یازدهم، تهران، ۱۳۳۷ خ / ۱۹۵۹ م.
۴۵	جلد دوازدهم، تهران، ۱۳۴۰ خ / ۱۹۶۲ م.
۴۵	جلد سیزدهم، نجف، ۱۹۵۹ م.
۴۵	جلد چهاردهم، نجف، ۱۹۶۱ م.
۴۶	جلد پانزدهم، تهران، ۱۳۴۳ خ / ۱۹۶۵ م.
۴۶	جلد شانزدهم، تهران، ۱۳۴۶ خ / ۱۹۶۸ م.
۴۶	جلد هفدهم، تهران، ۱۳۸۷ ق / ۱۹۶۷ م.
۴۶	جلد هژدهم، تهران، ۱۳۸۷ ق / ۱۹۶۷ م.
۴۶	جلد نوزدهم، تهران، ۱۳۸۹ ق / ۱۹۶۹ م.
۴۶	جلد بیستم، تهران، ۱۳۹۰ ق / ۱۹۷۰ م.
۴۶	جلد بیست و یکم، تهران، ۱۳۹۲ ق / ۱۹۷۲ م.
۴۶	جلد بیست و دوم، تهران، ۱۳۹۳ ق / ۱۹۷۴ م.
۴۷	جلد بیست و سوم، تهران، ۱۳۹۵ ق / ۱۹۷۵ م.

دکتر علی نقی مسزوی

جلد بیست و چهار، تهران، ۱۳۹۸ ق / ۱۹۷۸ م	۴۷
جلد بیست و پنجم، تهران، ۱۳۹۸ ق / ۱۹۷۸ م	۴۷
جلد بیست و ششم، مشهد، ۱۴۰۵ ق / ۱۹۸۵ م	۴۷
تبویب الذریعة إلى تصانیف الشيعة	۴۷
معجم مؤلفي الشيعة	۴۷
فهرس أعلام الذریعة إلى تصانیف الشيعة	۴۸
کتابنامه	۴۹
نمایه کتابها و مقالهها	۴۹

دکتر علی نقی مسزوی

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

- (۱) یادنامه دکتر غلامحسین صدیقی، گردآوری، دکتر پرویز ورجاوند، تهران، انتشارات چاپ‌پخش، ۱۳۷۲، برگه ۴۷۴-۵۰۲، تاریخ فهرست‌نگاری در ایران، دکتر علی‌نقی منزوی
- (۲) مجله پیام بهارستان، آذر ۱۳۸۲، شماره ۳۰، برگه ۴۰-۵۳

از آن جا که من مانند برادرم احمد منزوی فهرست‌نگاری را حرفه‌ارشی و تخصص خود می‌دانم که از پدرمان شادروان حاج آقا بزرگ تهرانی به ما رسیده است، تصمیم گرفتم برای یادنامه شادروان «استاد بزرگوارم» دکتر غلامحسین صدیق (۱۲۸۴ - ۱۳۷۰ خ) تاریخچه‌ای از این هنر؛ یا حرفه علمی تقدیم دارم. خوشبختانه این استاد معظم که من در دوره دکترای الهیات تا سال ۱۳۳۷ خ افتخار شاگردی ایشان را داشته‌ام خود نیز به فهرست‌نگاری علاقه ویژه داشت و آن را مادر تاریخ علم می‌خواند. استاد نه تنها در سال ۱۳۳۲ خ در مقدمه قراضه طبیعیات فهرستی از آثار علمی نثر فارسی تا پایان سده پنجم را ثبت نمود، در تیر ماه سال ۱۳۴۵ خ نیز در ویژه‌نامه‌ای که مجله دانشکده ادبیات برای یادبود شادروان عبدالعظیم قریب پخش کرد، مقالتی با عنوان بعضی از کهن‌ترین آثار نثر فارسی تا پایان قرن چهارم هجری درج فرمودند. اینک این اثر ناچیز را به یادنامه ایشان تقدیم می‌دارم.

***

فهرست

واژه فهرست

۱- واژه فهرست: این واژه در لغتنامه‌های فارسی به معنی صورت ریز محتویات کتاب؛ یا فصل است که در آغاز؛ یا انجام آن آرند.

دهخدا در لغتنامه می‌افزاید: ... و نوشته‌ای که آن اسامی کتاب‌ها باشد.
فیروزآبادی در قاموس گوید: ... الفهرس، هو الكتاب الذي يجمع فيه أسماء الكتب.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۲

در فرهنگنامه‌های فارسی «فهرست» و «فهرس» هر دو آمده است؛ لیکن بی «تاء» در فارسی کمتر به کار رفته است. خوارزمی در *مفاتیح‌العلوم* فهرست را به معنی صورت کارها و دفاتر آورده است؛ لیکن در عربی امروز با تاء کمتر به کار رود و برخی آن را غلط فاحش دانسته‌اند. به هر حال در معرب‌بودن آن همگان متفق‌اند. ولی دهخدا و دکتر معین ریشه آن را پهلوی و برخی ترکان معاصر ریشه آن را رومی شمردند^۱.

کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی

۲- کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی: امروز فهرست معمولاً شامل دو گونه معلومات است: الف. اطلاعات درباره کتاب و نگارنده آن که اخیراً بخش «کتاب‌شناسی» نامیده می‌شود. ب. آگاهی‌های راجع به فلان نسخه؛ یا نسخه‌های کتاب که به «نسخه‌شناسی» شهرت یافته است. گرچه این تقسیم‌بندی اخیراً متداول شده است؛ لیکن کاتالوگ‌های کهن را نیز می‌توان با همین دوگانگی به دو دسته تقسیم نمود.

فهرست‌هایی که برای تألیفات اشخاص؛ یا گروه‌های معین نگاشته شده و همچنین فهرست‌واره‌های مندرج در اجازات، بیشتر به کتاب‌شناسی توجه دارد. و فهرست‌هایی که برای کتابخانه؛ یا کتابخانه‌های معین نگاشته شده، به نسخه‌شناسی بیشتر توجه دارد.

تاریخ پیشرفت علم و اندیشه در جامعه

۳- تاریخ پیشرفت علم و اندیشه در جامعه: از آن جا که نام بیشتر رساله و کتاب‌ها در دوران کهن اسلامی با موضوع آن نزدیک است، فهرست‌ها هر چند ساده و تنها لیستی از نام کتاب‌ها را در برداشته باشد، باز هم بسیاری از تاریکی‌های تاریخ علم را برطرف می‌سازد و از کشاکش‌های علمی دانشمندان با یکدیگر و نظریات علمی و عقیدتی هر یک پرده برمی‌دارد. در ملل و نحل، عقاید فلسفی بسیاری از بزرگان فلسفه و کلام از همین فهرست‌ها به دست آید.

^۱ اقیانوس در ترکی قاموس، ج ۲، ۲۷۳.

فهرستواره‌های مندرج در اجازه‌نامه‌ها و مشیخه‌ها

۴- فهرستواره‌های مندرج در اجازه‌نامه‌ها و مشیخه‌ها: شاید بتوان اجازه‌نامه را نمونه‌بازمانده از زمان‌های محدودیت

علم و جلوگیری از تعمیم آن در میان همه قشرها شمرد.

واژه «اجازه» نیز این گمان را تقویت می‌کند، وگرنه بایستی «شهادت‌نامه»؛ یا همانندش می‌خواندند، چنان که در میان صوفیان به «ارشادنامه»، «شجره‌نامه»؛ یا «کرسی‌نامه» تعبیر شده است^۱ و در میان پیشه‌وران و اهل فن به کسوت‌نامه تعبیر می‌شده است^۲ و اسماعیلیان آن را به چهار درجه «سماع»، «مناولت»، «اجازت» و «صحیفه» تقسیم کرده‌اند و آخرین آن‌ها عالی‌ترین آن‌ها محسوب است^۳.

اجازت‌های روایتی از طرف استاد به شاگرد اجازت می‌دهد که فلان مطلب را می‌توان به دیگران بیاموزد؛ یا فلان کتاب؛ یا کتاب‌ها را برای دیگران بیان؛ یا روایت کند (ذریعه، ج ۱، ۱۳۱). از این‌رو، برخی اجازه‌های معتبر، لیستی از کتاب‌ها را در بردارد که تعلیم و روایت کردن آن‌ها را برای شاگرد مجاز شناخته است و گاهی در این لیست خصوصیات از کتاب‌شناسی آن‌ها نیز آمده است.

گاهی شاگرد کاتالوگی از تألیفات استاد؛ و یا کتاب‌های گوناگون را فراهم می‌نمود، از استاد درباره آن‌ها اجازت می‌خواست و استاد تألیفات خود را مستقیماً و تألیفات دیگران را از راه روایتی که بدان کتاب می‌داشت، برای آن شاگرد اجازت صادر می‌نمود.

کهن‌ترین نمونه اسلامی موجود این فهرستواره‌ها، شاید آن باشد که در اجازه ابوغالب زراری (۲۸۰ - ۳۶۸ ق) دیده می‌شود که در تاریخ ۳۵۶ ق صادر کرده و از اجازه و مشیخه‌های پیش از خود نیز نقل دارد^۴.

^۱ فهرست گنج، بخش ۴، برگه ۲۰۸۲؛ همان، برگه ۲۱۸۰؛ همان، برگه ۲۱۳۴؛ تاریخ نثر و نظم، نفیسی، ج ۱، برگه ۳۲۲، ۶۱۰.

^۲ فهرست مشترک فارسی پاکستان، ج ۴، برگه ۲۵۰۹ - ۲۵۱۳.

^۳ فهرست مجدوع، برگه ۲۸۸.

^۴ ذریعه، ج ۱، ۱۴۳؛ ج ۲، ۴۶۵.

نمونه‌هایی از اجازه‌های فهرستواره‌دار

۵- نمونه‌ دیگر از اجازه‌های فهرستواره‌دار، اجازه‌های زیر است:

- اجازه‌ای که سید مرتضی بر پشت فهرستی نگاشت که شاگردش محمد بصری از تألیفات استاد فراهم کرده بود (نک: بند ۳۴)؛

- و اجازه‌ ابن جنی عثمان (۳۳۰-۳۹۲ق) که یاقوت آن را در معجم الأدباء (ج ۱۲، ۱۰۹-۱۱۱) آورده است (نک: بند ۱۸)؛
- و نیز اجازتی که علامه حلی (۶۴۸-۷۲۶ق) برای بنی‌زهره نگاشت و در بحار الأنوار (چ نوین، ج ۱۰۴، ۶۰-۱۳۷) چاپ شده است (بند ۴۵).

من در این جا نخست از فهرست‌های شناخته شده‌ای گفتگو می‌کنم که نام و محتویات آن‌ها تنها در کتب دیگر به ما رسیده است و سپس از فهرست‌هایی که متن آن‌ها در دست است یاد خواهیم کرد.

الف. کهن‌ترین فهرست‌ها که شناخته شده است

فهرست کتابخانه‌ مأمون

۶- فهرست کتابخانه‌ مأمون: اگر قدمت فهرست‌نگاری به اندازه‌ قدمت تألیف و تصنیف نباشد، دست کم شکل‌های ساده‌ آن چندان عقب‌تر نمی‌باشد.

شاید بتوان کهن‌ترین مورد استعمال کلمه‌ فهرست را در گفتگوی میان حسن بن سهل سرخسی (۱۴۶-۲۳۶ق) برادر فضل ذوالریاستین و مأمون عباسی (۱۷۰-۲۱۸ق) دانست که سر آغاز جاویدان خرد تألیف مشکویه (۴۲۱ق) دیده می‌شود. جاحظ (۲۵۵ق) از حسن سهل نقل کند که روزی مأمون از من پرسید: کدام یک از کتاب‌های ایرانیان با ارزش‌تر است؟
گفتم: جاویدان خرد.

او دستور داد: فهرست کتابخانه‌اش را آورند و چون جستجو کرد نام جاویدان خرد را نیافت. پس معترضانه پرسید چرا نام چنین کتابی ارزشمند در آن نیست؟

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

ه

گفتم: نسخه‌ای از آن «ذوبان» (دانشمند زردشتی) است و من اندکی از آن را برای خود رونویس کرده‌ام.^۱ از پاسخ حسن به مأمون چنین برمی‌آید که گویا این فهرست تنها برای نسخه‌های موجود در کتابخانه مأمون؛ یا «دارالحکمه» ساخته شده بود.

فهرست کتابخانه غزنه

۷- فهرست کتابخانه غزنه: در داستان کشف «سفر جیشر» از اسفار عهد عتیق که الکویین کشیش دربار شارلمان (۷۴۲-۸۱۴م) ادعا نمود که نسخه آن را در کتابخانه غزنه یافته است، نیز از فهرست منظم آن کتابخانه در سده سوم هجری گفتگوها رفته است.^۲

فهرست‌هایی یادشده به وسیله ندیم

۸- فهرست‌هایی که ندیم یاد می‌کند: ندیم در فهرست خود که به سال ۳۷۷ق نگاشت، از تأسیس «دارالحکمه» گفتگو دارد. که در عهد هارون (۱۷۰ - ۱۹۳ق) با همکاری فضل بن نوبخت منجم^۳ و علان شعوبی نگارنده پنجاه کتاب بنیان نهاده شده بود.^۴

او گوید: مأمون (۱۹۸ - ۲۱۸ق)، سهل بن هارون هیونی دشت‌میشانی (د: ۲۱۵ق) را خازن آن کتابخانه و سعید بن هریم را دستیار او نهاد^۵ و گرچه او از فهرست یاد شده در جاویدان خرد نام نمی‌برد، ولی از فهرست‌هایی که برای نگاشته‌های

^۱ جاویدان خرد، عربی، چ بدوی، برگه ۲۱؛ ترجمه فارسی قزوینی، چ دانش‌پژوه، برگه ۲۱.

^۲ مقدمه چاپ انگلیسی جیشر، سال ۱۹۳۴م، موسسه سن جوز کالیفرنیا، ترجمه عبدالحی حبیبی، مجله راهنمای کتاب، بهمن سال ۱۳۴۱خ، برگه ۹۹.

^۳ فهرست ابن ندیم، ترجمه تجدد، برگه ۳۳۳.

^۴ همان جا، برگه ۱۱۸.

^۵ همان جا: برگه ۱۳۴ - ۱۳۹.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۶

دانشمند؛ یا دانشمندانی ساخته شده است بسیار نقل می‌کند؛ مانند آن چه جابر برای تألیفات خود ساخته و در پایان آن گفته است، جز این‌ها نیز، سی کتاب بی‌نام نگاشته‌ام^۱.

فهرست‌هایی که دیگران یاد می‌کنند

نجاشی (۳۷۲ - ۴۵۰ ق) و طوسی (۳۸۵ - ۴۶۰ ق) نیز از چند دانشمند یاد می‌کنند که فهرست تألیفات خود را فراهم کرده؛ و یاکسی فهرست نگارش‌های ایشان را نوشته است.

ابن بطله محمد بن جعفر قمی

۹- ابن بطله محمد بن جعفر قمی: او از احمد برقی (د: ۲۸۰ ق) روایت می‌کند، فهرستی داشته که نجاشی (۳۷۲ - ۴۵۰ ق) در احوال ابن بطله و احوال ابن قبه از آن نقل می‌کند^۲.

اشعری قمی سعد بن عبدالله (د: ۳۰۰ ق)

۱۰- اشعری قمی سعد بن عبدالله (د: ۳۰۰ ق): طوسی و شهرآشوب هر یک در فهرست خود درباره او گویند: «وی فهرستی برای کتاب‌هایی که روایت کرده، ساخته است».

عبدان اسماعیلی

۱۱- عبدان اسماعیلی: فهرستی برای تألیفات خود تألیف کرده و ندیم اندکی از آن نقل کرده است^۳. نسخه‌ای از فهرست عبدان در دست خواجه نصیر (د: ۶۷۲ ق) بوده است^۴.

^۱ همان جا: برگه ۴۲۲.

^۲ قهپایی، ج ۵، ۱۷۴، ۲۵۴؛ ذریعه، ج ۱۶، ۳۷۴.

^۳ فهرست ابن ندیم، مقاله ۵، فن ۵، چ تجدد، برگه ۲۴۰.

^۴ سزگین، ج ۷، برگه ۱۲۳، ۱۳۷.

کشی محمد بن عمر (د: ۳۲۸ق)

۱۲- کشی محمد بن عمر (د: ۳۲۸ق): کشی فهرستی داشت که در کتاب اختیار الرجال از آن نقل کرده است.^۱

مسعودی علی بن حسین (د: ۳۴۶ق)

۱۳- مسعودی علی بن حسین (د: ۳۴۶ق): کشی یک فهرست بدو نسبت داده است.^۲

عیاشی محمد بن مسعود سمرقندی

۱۴- عیاشی محمد بن مسعود سمرقندی: یکی از فقیهان شیعه است.

ندیم گوید: «جنید بن محمد محمد در پایان یک کتاب خود، صورتی از تألیفات عیاشی را نگاشته و من از آن نقل می‌آورم»

(ندیم، مقاله ۵، فن ۵، چ تجدد، ص ۲۴۴). می‌آورم.^۳

ابن قولویه: جعفر قمی (م ۳۶۷ق: د ۳۶۷ق)

۱۵- ابن قولویه جعفر قمی (د: ۳۶۷ق): فهرستی برای کتابها کتابها و اصلها اصلها که خودش روایت کرده ترتیب

داده بود است و طوسی در احوالش از آن یاد کرده است (قهپایی، ج ۲، ص ۴۱).^۴

^۱ قهپایی، ج ۱، ۱۱۴، سطر ۳.

نک: اختیار معرفه الرجال، رجال کشی؛ یا معرفه الناقلین، محمد فرزند عمر کشی (د: ۳۴۰ق)، تصحیح و تحقیق حسن مصطفوی، مقدمه‌نگاری محمد واعظزاده خراسانی دانشگاه مشهد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، مرکز تحقیقات و مطالعات، مشهد، ۱۳۴۸خ؛ دیگر: تحقیق و تصحیح محمدتقی فاضل میبدی و ابوالفضل موسویان، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۸۲خ.

^۲ قهپایی، ج ۴، ۱۸۶.

^۳ فهرست ندیم، مقاله ۵، فن ۵، چ تجدد، ۲۴۴.

^۴ قهپایی، ج ۲، ۴۱.

ابن جنید اسکافی: محمد بن احمد (د: ۳۸۱ق)

۱۶- ابن جنید اسکافی محمد بن احمد (د: ۳۸۱ق): وی فهرست تألیفات خویش را نگاشته بوده که طوسی طوسی در احوالش در فهرست یاد نموده، گوید: «او فهرست تصنیف‌های تصنیف‌های خود را مبوب [گشوده] و گسترده نگاشته است» و من آن را به درازایش نمی‌آورم. نمی‌آورم، ولی نجاشی در احوالش پیرامون ۱۵۰ عنوان برای کتاب‌هایش کتاب‌هایش را از فهرست کتبش نقل کرده است (قهپایی، ج ۵، صص ۱۲۷-۱۳۱).^۱

ابن بابویه صدوق محمد بن علی (د: ۳۸۱ق)

۱۷- ابن بابویه صدوق محمد بن علی (د: ۳۸۱ق): فهرستی از کتب علما تألیف کرده که در پیشگفتار کتاب دیگر خود من لایحضره الفقیه بدان حواله می‌دهد. طوسی نیز در فهرست خود در ترجمه احوال زید نرسی از فهرست ابن بابویه محمد بن علی نقل می‌کند و در احوال خودش گوید: فهرست کتب او معروف است.

ابن جنی عثمان (۳۳۰ - ۳۹۲ق)

۱۸- ابن جنی عثمان (۳۳۰ - ۳۹۲ق): فهرست آثار خود را در اجازتی، که به حسین بن احمد بن نصر به تاریخ ۳۸۴ق داد، آورده است.^۲

فهرست ده جلدی کتابخانه ری

۱۹- فهرست ده جلدی کتابخانه ری: یاقوت گوید: هنگامی که سامانیان از صاحب عباد خواستند که از وزیری آل بویه بپژد و وزارت ایشان را بپذیرد، گفت: چگونه می‌توانم به خراسان آیم که کتابخانه من به اندازه چهارصد بار شتر کتاب دارد؟

^۱ قهپایی، ج ۵، صص ۱۲۷ - ۱۳۱.

^۲ ذریعه، ج ۱۶، ۳۷۹؛ یاقوت، معجم الأدباء، ج ۲، ۱۰۹ - ۱۱۱.

ابوالحسن بیهقی گوید: کتابخانه کنونی ری درستی این سخن را می‌رساند که من آن کتابخانه را پس از سوزانده شدن به دست محمود غزنوی دیده‌ام که فهرست آن کتاب‌ها ده مجلد می‌بود.^۱

کتابخانه عضد الدوله

۲۰- کتابخانه عضد الدوله: مقدسی به سال ۳۷۸ق در اثر [احسن التقاسیم] خود از کتابخانه عضد الدوله (فرمانروای شیراز در سال‌های ۳۳۸ - ۳۶۴ق) یاد می‌کند که کتابدارانی چند داشت و کتاب‌هایش در قفسه‌ها به ترتیب موضوع مرتب شده بود و نام آن‌ها در فهرست‌هایی ثبت شده بود.^۲

کتابخانه نوح بن منصور سامانی

۲۱- کتابخانه نوح بن منصور سامانی: ابن سینا (د: ۴۲۸ق) درباره این کتابخانه گوید: خانه‌های بسیار داشت و در هر خانه صندوقی چند از کتاب‌های دانشی ویژه. پس به فهرست کتاب‌های اوایل نگریستم و کتاب‌هایی یافتیم که نام آن‌ها به مردم نرسیده بود.^۳

ابن عبدون احمد بن عبد الواحد (د: ۴۲۳ق)

۲۲- ابن عبدون احمد بن عبد الواحد (د: ۴۲۳ق): فهرستی داشت که طوسی در فهرست خود لیست تألیفات کسی را از آن نقل می‌کند.^۴

^۱ معجم الأدباء، یاقوت حموی، ج ۲، ۳۱۵؛ ج ۶، ۲۵۹.

^۲ احسن التقاسیم، ترجمه منزوی، برگه ۶۶۸ - ۶۶۹.

^۳ عیون الأنباء، برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۴۰ - ۷۷۰؛ پورسینا، جوزجانی، نفیسی، برگه ۶۵.

^۴ قهپایی، ج ۱، ۶۶.

ابن غضایری

۲۳- ابن غضایری، احمد که پدرش حسین در ۴۱۱ ق درگذشت.

او دو فهرست و یک رجال داشت که تنها این سومین برجا مانده است.

طوسی در آغاز فهرست خود گوید: احمد غضایری دو فهرست فراهم کرد:

- یکی برای مصنفات شیعه؛

- دوم برای اصول ایشان و من (طوسی) هر دو را با هم در این فهرست گرد آوردم^۱.

نسخه این دو فهرست کتاب‌شناسی غضایری به دست نیست.

سومین اثر او به نام کتاب الضعفاء در سده هفتم به دست احمد بن طاووس (د: ۶۷۳ ق) بود که آن را در سال ۶۴۴ ق به طور

پراکنده در کتاب خود حلّ الاشکال گنجانید. ابن طاووس در این کتاب پنج اصل رجالی شیعه (رجال و فهرست، طوسی، اختیار کشی، نجاشی؛ الضعفاء غضایری) را به ترتیب حروف پخش کرد.

در سده یازدهم ملا عبدالله شوشتری (د: ۱۰۲۱ ق) با بیرون‌نویسی نگاشته‌های غضایری که در حلّ الاشکال پراکنده است،

متن نوینی برای الضعفاء غضایری فراهم نمود، سپس عنایة الله قهپایی به سال ۱۰۱۶ ق باز هم کسان شناسانده شده در پنج کتاب یاد شده را برای بار دوم پشت سر هم در یک مجموعه پخش کرد و آن را مجمع الرجال نام داد.

مفید

۲۴- مفید: محمد بن محمد بن النعمان (۳۳۶ - ۴۱۳ ق) فهرستی برای کتب خود ساخته بود که طوسی از آن نقل کند^۲.

^۱ برای فرق میان «اصل» روایت شده و «تصنیف» تألیف شده، نک: قهپایی، ج ۱، ۹؛ کشف الظنون در عنوان فقه، چ یالتقایا، ۱۲۸۲؛ الأصل فی الفروع تألیف شبیبانی (د: ۱۸۰ ق)؛ ذریعه، ج ۲۴، ۳۱۶ - ۳۱۸؛ احسن التقاسیم، ترجمه منزوی، پانوش برگه ۳۴۶.

^۲ قهپایی، ج ۶، ۳۴، سطر ۵.

بهترین فهرست آثار شیخ مفید را به تازگی مک‌درموت *Martin. G. McDermott* ایران‌شناس کانادایی فراهم کرد، که احمد آرام آن را به فارسی گردانید و به نام اندیشه‌های کلامی شیخ مفید به سال ۱۳۶۳ خ در ۵۸۸ برگه چاپ شده و شماره عنوان‌های آن آثار را به ۱۷۲ رسانیده است.

کهن‌ترین فهرست‌های موجود

فهرست جالینوس

۲۵- فهرست جالینوس و ترجمه‌های آن: جالینوس پزشک پرگاموسی (۱۳۰ - ۲۰۰ م) فهرستی برای نگاشته‌های خود ساخته که به پیناکس و در عربی به صورت فینکس شناخته می‌شود.

فهرست جالینوس در دو بخش بوده است:

(۱) آثار پزشکی او؛

(۲) نگارش‌های منطقی، فلسفی و دستوری.

وی سن خود را هنگام نگارش هر یک و انگیزه خود را در نگارش، در این فهرست بیان می‌کند.

فهرست جالینوس که یک صد و بیست و نه اثر او در آن معرفی شده است که به دست ایوب رهاوی سریانی معروف به ابرش بغدادی از یونانی به زبان سریانی ترجمه شد (مقدمه حنین بر ترجمه عربی این فهرست) و حنین بن اسحاق آن را از سریانی به عربی ترجمه و گزارش نمود.

فهرست حنین

۲۶- فهرست حنین برای کتاب‌های جالینوس و دنباله رازی بر آن: ابوزید حنین پسر اسحاق عبادی از سریانیان عرب‌شده حیره (۱۹۴ - ۲۶۰ ق / ۸۱۰ - ۸۷۳ م) پزشک عالی‌مقام، از مترجمان زبردست سده سوم است که در زبان‌های یونانی و سریانی و فارسی و عربی چیره بود.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۱۲

زادگاه او «حیره» در ۱۸ کیلومتری نجف کنونی که کمتر از دو سده پیش از تولد او مرکز امیران عرب وابسته به دولت ساسانی بود و در گوشه باختری مثلثی است که گوشه خاوری آن جندی‌شاپور و گوشه شمالی آن «سورا» دو مرکز علمی جهان آن روز بوده است. او عربی را در فارسی آموخت، به بغداد به خدمت مأمون رسید، به رهبری دارالترجمه گمارده شد و افزون بر ترجمه‌های خود، ترجمه دانشمندان دیگر را نیز ویرایش می‌کرد.

زندگی‌نامه او را ابن خلکان در وفیات الأعیان، ج ۱، ۴۵۵؛ ندیم در فهرست، ترجمه تجدد، برگه ۳۵۲؛ سلیمان بن حسان اندلسی در طبقات الأطباء، ج ۱، ۱۸۴؛ قفطی در تاریخ الحکما، برگه ۱۷۱، ابن ابی اصیبعه در عیون الأنبیاء، ترجمه ذاکر، ج ۱، ۴۵۸ - ۴۸۸؛ و ابن جلیجل در طبقات الحکما آورده‌اند.

گابریلی زندگی‌نامه و نگارش‌های او را در مقاله‌ای در مجله ایزیس، ش ۶، برگه ۲۸۲ - ۲۹۶ به سال ۱۹۲۴ م و ماکس مایرهوف نیز زندگی‌نامه او را در پیش‌گفتار محققانه کتاب عشر مقالات فی العین تألیف حنین، چ، قاهره، ۱۹۲۸ م به دو زبان انگلیسی و عربی آورده است.

یکی از آثار مهم حنین نامه‌ای است که به سال ۲۴۲ ق برای علی بن یحیی پسر ابومنصور (د: ۲۵۷ ق) که از درباریان متوکل عباسی (خلافت: ۲۳۲ - ۲۴۷ ق) بود، نگاشته است و آثار جالینوس را که به زبان سریانی و عربی ترجمه شده بود، شناسانده است و این گویا از کهن‌ترین فهرست‌ها در تاریخ اسلام باشد.

حنین در ترجمه عربی این فهرست، همه آثار جالینوس را با ذکر مترجم هر یک و برانگیزنده او یاد می‌کند.

یگانه نسخه از این رساله عربی حنین در کتابخانه ایاصوفیه، ش ۳۶۳۱ است و برگشتراسر، خاورشناس آلمانی آن را به آلمانی ترجمه و همراه متن عربی در سال ۱۹۲۵ م در لایپزیگ چاپ کرد و ماکس مایرهوف به سال ۱۹۲۶ م مقالاتی به انگلیسی در نقد آن در مجله ایزیس، ش ۸، برگه ۶۸۵ - ۷۲۴ پخش کرد، سپس دکتر مهدی محقق آن رساله را به فارسی ترجمه نمود و در بیست گفتار برگه ۳۶۸ - ۴۱۶ چاپ کرد.

فهرست رازی برای کتاب‌های جالینوس

۲۷- [فهرست رازی دنبال‌ای برای فهرست حنین]: رازی، محمد زکریا نیز دنباله‌ای برای فهرست حنین دارد (ندیم،

ترجمهٔ تجدد، برگهٔ ۳۵۸، سطر ۴).

بیرونی در فهرست خود این دنبالهٔ رازی را کتابی جداگانه برشمرده و آن را در بخش فنون گوناگون با شمارهٔ ۱۷۵ نهاده

است، ولی ابن‌ابی‌اصیبعه آن را بخش دوازدهم از کتاب الجامع (یا حاوی) رازی برشمرده است.

ابن‌ابی‌اصیبعه گوید: القسم الثاني عشر فيها استدرکه ... / بخش دوازدهم آن چه رازی بر شمارهٔ کتاب‌های جالینوس افزود

که که حنین یاد نکرده بود و در اصل فهرست خود جالینوس نیز نیامده است.^۱

فهرست‌های دیگر محمد زکریای رازی

۲۸- فهرست‌های دیگر محمد زکریای رازی: به رازی دو فهرست نسبت داده شده است:

الف) دنباله‌ای که رازی برای فهرست حنین از آثار جالینوس نگاشته که در بالا یاد شد؛

ب) علاوه بر این رازی برای کتاب‌های خود نیز فهرستی نگاشته که ندیم و فقطی از آن نقل می‌کنند.

فهرست آثار رازی که به دست ما رسیده از ندیم است که نیم قرن پس از رازی در فهرست (ندیم، ترجمهٔ تجدد، برگهٔ ۵۹،

۳۵۶، ۴۲۳) به نقل از فهرست رازی آورده است.

همان گونه که خواهیم دید فهرست آثار رازی را پس از خودش و ندیم، برای سومین بار، بیرونی گرد آورده است.

شمار آثار رازی در فهرست ندیم ۱۷۱ و در فهرست بیرونی ۱۸۴ است (نک: فهرست‌های بیرونی، بند ۳۱).

^۱ عیون الأنباء، برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۲۰: بخش دوازدهم: ریزگفتاری از کتاب‌هایی از جالینوس است که گویا تنها به دست رازی رسیده است که نه حنین فرزند اسحاق عبادی آن‌ها را یاد کرده است و نه در فهرست کتاب فی‌نیکس جالینوس دیده می‌شود که خود جالینوس آن را گردآوری نموده است. فیما استدرکه من کتب جالینوس و لم یذکرها حنین و لاهی فی فهرست جالینوس (عیون الأنباء، به کوشش نزار رضا، برگهٔ ۴۲۴).

فهرست ندیم

۲۹- فهرست ندیم: ابوالفرج محمد بن اسحاق معروف به ابن ندیم درگذشته ۲۰ شعبان ۳۸۵ ق است.

او فهرست خود را در ۳۷۷ ق نگاشته است (ترجمه تجدد، برگه ۴۱، ۹۶، ۱۴۶).

مصطفی فرزند عبدالله افندی حاجی خلیفه چلیپی (۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ ق) به این کتاب در کشف الظنون چاپ قدیم فوز العلوم نام داده و از آن جا به ذریعه، ج ۱۶، برگه ۳۷۲ رسیده است، ولی در چاپ اخیر کشف الظنون این نام به فهرست العلوم تبدیل شده است و شاید این بهتر باشد.

فهرست ندیم بزرگ‌ترین فهرست از علوم است که از ملت‌های پیش از اسلام به مسلمانان رسیده و هم چنین دانش‌های اسلامی آن روزگاران است: این کتاب در ده مقاله است.

مقاله اول، دوران کهن سه فن است:

(۱) زبان‌های ملل گذشته و خطشان؛

(۲) کتاب‌های آسمانی گذشته؛

(۳) قرآن.

مقاله دوم، نحویان نیز در سه فن است:

(۱) آغاز نحویان بصره و کتبشان؛

(۲) نحویان کوفه و کتب ایشان؛

(۳) التقاطیان از ایشان و کتب آنان.

مقاله سوم، اخبار، سیر، نسب‌نامه نیز در سه فن است:

(۱) اخباریان (مؤرخان) و کتب ایشان؛

(۲) شاهان دبیران و عمال خراج؛

(۳) ندیمان، ادیبان، خوانندگان، نوازندگان، کتب ایشان.

مقاله چهارم، در شعر که دو فن است:

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۱۵

دکتر علی‌نقی میسرزوی

(۱) دوره جاهلیت؛

(۲) اسلام.

مقاله پنجم، علم کلام در پنج فن است:

(۱) معتزله، مرجئه، و کتب ایشان؛

(۲) شیعه نرم و تند و کتبشان؛

(۳) جریان سنی؛

(۴) خارجیان و کتبشان؛

(۵) صوفیان، زهاد و کتبشان.

مقاله ششم، فقیهان هشت فن دارد:

(۱) مالکیان؛

(۲) حنفیان؛

(۳) شافعیان؛

(۴) داودیان؛

(۵) شیعیان؛

(۶) محدثان؛

(۷) طبریان؛

(۸) خارجیان.

مقاله هفتم، علم و فلسفه سه فن دارد:

(۱) تاریخ فیلسوفان طبیعی و منطقی؛

(۲) مهندسان و ریاضی‌دانان؛

(۳) پزشکان.

مقاله هشتم، خرافات و سحریات و تردستی‌ها (شعبده) نیز سه فن دارد:

(۱) تاریخ قصه‌گویان؛

(۲) تاریخ تردستان؛

(۳) کتاب‌های بی‌نام که در آن نگاشته شده است.

مقاله نهم، ادیان و مذاهب‌ها دو فن دارد:

(۱) صابئیان، مانویان دیصانیه و مرقیونی؛

(۲) مذاهب خاوری، هندی و چینی.

مقاله دهم، کیمیاگران کهن و تازه.

فهرست ندیم؛ یا فهرست العلوم؛ یا فوز العلوم، این کتاب پس از آمدن مغول و انحطاط علوم به فراموش سپرده شده تا در سده نوزدهم گوستاو فلوگل اتریشی (۱۸۰۲ - ۱۸۷۰م) آن را با چند نسخه تصحیح کرد و در لایپزیک در ۱۸۷۱م به چاپ رساند که از روی آن در مصر نیز چاپ شد، سپس آقای رضا تجدد با مقابله آن با نسخه چستربیتی و افزودن بخش‌هایی که در آن بود و فلوگل بدان دست نیافته بود، نسخه‌ای نسبتاً کامل‌تر فراهم و همان را به فارسی ترجمه و در ۱۳۴۳خ چاپ کرد، سپس در ۱۹۷۳م اصل عربی کامل شده را در ۴۲۶ برگه چاپ و پخش کرد.

ندیم در این فهرست به تاریخ علم در ملل گذشته معاصر نظر دارد و از کتاب‌ها به نام و موضوع آن‌ها بسنده دارد، ولی گاهی هم چون یک کتاب‌شناسی امروزی خصوصیات کتاب، مانند آغاز و انجام آن را نیز معین می‌کند. او آغاز ۱۱ بخش اغانی اسحاق موصلی (چ. تجدد، برگه ۱۵۹) و آغاز کتاب حیوان جاحظ را (چ. تجدد، برگه ۲۱۵) معین کرده است.

فهرستواره زراری

۳۰- فهرستواره زراری که در بند چهارم یاد شد و در کشکول بحرینی چاپ شده است (ذریعه، ج ۱، ۱۴۳ - ۱۴۴؛ ج ۲،

۴۶۵).

سده پنجم، روند تکاملی فهرست‌نگاری

فهرست‌نگاری در سده پنجم در دو خط مشخص دیده می‌شود:

- نخست فهرست‌های بیرونی در خاور ایران که بیشتر جنبه علمی دارند؛

- دوم فهرست‌هایی که در باختر ایران تألیف شده که بیشتر جنبه مذهبی شیعی تصفیه شده دارند.

[نخست فهرست‌های بیرونی در خاور ایران که بیشتر جنبه علمی دارند]

فهرست‌های بیرونی

۳۱- فهرست‌های بیرونی: از ابوریحان بیرونی (۳۶۲ - ۴۴۰ ق) یک فهرست دو بخشی در دست است:

الف) فهرست آثار رازی که در بالا ذکرش گذشت؛

ب) فهرست آثار خود بیرونی.

او فهرست آثار رازی را به سال ۴۲۷ ق که ۶۳ سال خورشیدی و ۶۵ قمری از سن او گذشته بود نگاشت و در آغاز آن به کسی که نامش را نیاورده و خواهان شناسایی آثار محمد زاری شده بود.

او می‌گوید: من تا آن جا که بتوانم آن چه را که از نگاشته‌های او دیده‌ام؛ و یا به راهنمایی خود وی در کتاب‌هایش، به نام آن‌ها پی برده‌ام، در این جا یاد می‌کنم.

بیرونی که در دربار ترکان متعصب غزنوی می‌زیست، در پیش‌گفتار کتاب، بیم خود را از گردآوری فهرست آثار رازی که مبادا بوی هم‌فکری و گرایش علمی با او را داشته باشد، آشکار کرده است.

او گوید: من به احترام در خواست تو (نام در خواست‌کننده را نیز از ترس پنهان داشته است) این کار را انجام دادم.

نسخه این کتاب به شماره ۱۳۳ در کتابخانه لیدن هست.

زاخائو E. Sachau بخشی از آن را مشتمل بر آثار بیرونی بود، در پیش‌گفتار کتاب آثار الباقیه بیرونی، برگه ۳۸ - ۴۸ در

لایپزیک ۱۸۷۸ م چاپ کرد، سپس ویده‌من E. Weidemann به سال ۱۹۲۰ م بخش آثار بیرونی را و روسکا J. Ruska به سال

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۱۸

۱۹۲۵م بخش آثار رازی را به آلمانی ترجمه و نشر کردند، سپس همه رساله با ویرایش و گزارش و پانوشته‌های اندیشمند بزرگ پل کرواس *P. Kraus* در پاریس به سال ۱۹۳۶م در ۵۱ برگه به عنوان رساله للبیرونی فی فهرست کتب الرازی چاپ شد:

Epite de Beruni. Contenant des ouvrage de Mohammad B. Zakariya Ar- razi.

بیرونی در بخش یکم این فهرست یک صد و هشتاد و چهار عنوان به رازی نسبت داده است. **گویند:** این شمارگان کتاب و رساله‌های رازی در فهرست ندیم ۱۶۷ تا است، ولی من در چاپ تجدید (برگه ۳۵۶ - ۳۵۹، ۴۲۳) آن را ۱۷۱ عنوان برشمرد، به هر حال پس از بیرونی، ابن‌ابی‌اصیبعه (احمد، ۵۹۶ - ۶۶۸ق) در عیون الأنباء این شماره را به ۲۳۸ رسانیده است.

در سده هفتم ابواسحاق ابراهیم بن محمد تبریزی معروف به غضنفر از دانشمندان بیرونی‌شناس که صیدنه بیرونی را در ۶۷۸ق رونویسی کرده است، پیوستی برای این فهرست بیرونی ساخت به نام المشاطة لرسالة الفهرست نسخه‌ای از این رساله همراه با رساله بیرونی در مجموعه ش ۱۳۳ کتابخانه لیدن هلند موجود است. (محقق، بیست گفتار، تهران، ۱۳۶۳، برگه ۱۲۱ - ۱۲۵)

دکتر محمود نجم‌آبادی نیز فهرستی از آثار رازی با سنجش میان چهار فهرست ندیم، بیرونی، قفطی و ابن‌ابی‌اصیبعه و تعیین جای نسخه‌های هر یک فراهم کرد و شماره آن‌ها را به ۲۷۱ عنوان رسانید و آن را به نام مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد زکریای رازی در ۱۳۳۹خ در ۴۴۴ برگه چاپ کرد. این کتاب به سال ۱۳۱۸خ نیز به شکلی کوچکتر چاپ شده است.

بوآلو *D. G. Boilot* بخش دوم، یعنی آثار بیرونی از این فهرست که ۱۳۸ عنوان در بردارد جدا ساخته با افزودن ۴۲ عنوان از منابع دیگر، آن‌ها را به ۱۸۰ رسانید، آگاهی‌های کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی هر یک را نیز از فهرست‌های گوناگون بر آن افزود و آن را در مجله بنیاد دومینیکی، قاهره، دارالمعارف مصر، ج ۲ به سال ۱۹۵۵م، برگه ۱۶۱ - ۲۵۶ پخش کرد.

آقای پرویز اذکایی نیز همان بخش آثار بیرونی را از روی چاپ زاخائو با تحقیقات کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی بوآلو، به فارسی گردانید و به سال ۱۳۵۲خ، به یاد هزاره بیرونی در ۱۰۴ برگه چاپ و پخش کرد، سپس احمد سعیدخان هندی کتاب‌شناسی ابوریحان بیرونی را به انگلیسی در ۱۹۷۱م به صورت گسترده‌تر چاپ کرد و عبدالحی حبیبی به سال ۱۳۵۲خ آن را به فارسی گردانید و به مناسبت هزاره ابوریحان از طرف شورای عالی فرهنگ و هنر در تهران در ۲۳۰ برگه چاپ شد.

دوم: فهرست‌های مهم تصفیه شده شیعه در باختر کشور

۳۲- دوم: فهرست‌های مهم تصفیه شده شیعه در باختر کشور: چون مردم باختر ایران به دستگاه خلافت بغداد نزدیکتر می‌بودند، فعالیت‌های مغزی ایشان نیز بیش از مردم خاوران رنگ مذهبی می‌داشت. هم‌چنان که سیاستمداران شیعی معتدل، در غرب ایران (خاندان‌های نوبختی، فراتی، رفیل، ساجیان و مانند ایشان) با دولت عباسی در سرکوب غلات شیعه اسماعیلی و قرمطی می‌کوشیدند، مراجع شیعی معتدل چون شیخ مفید (د: ۴۱۳ق)، سید مرتضی (د: ۴۳۶ق)، کراچکی (د: ۴۴۹ق) و طوسی (د: ۴۶۰ق) در فهرست‌ها و کتاب‌شناسی مذهبی خود نیز به اخراج غلات از دایره تشیع پرداختند. غضایری (د: پس از ۴۱۱ق) با نگارش کتاب الضعفاء بسیاری از مؤلفان غلات را غیر قابل اعتماد اعلام نمود. طوسی (د: ۴۶۰ق) نیز کتاب رجال کشی (د: ۳۲۸ق) را پاک‌سازی کرده بسیار از ایشان را بیرون ریخت.

اینک فهرست‌های مذهبی این قرن:

الف) فهرست‌های شخصی؛

ب) فهرست‌های همگانی.

الف) فهرست‌های شخصی

شیخ مفید (د: ۴۱۳ق)

۳۳- شیخ مفید، محمد بن نعمان (د: ۴۱۳ق): فهرست او در بخش فهرست‌هایی که متن آن‌ها به دست نیست، یاد کرده شد (بند ۲۴).

سید مرتضی علم‌الهدی (۳۵۵ - ۴۳۶ق)

۳۴- مرتضی علم‌الهدی علی بن حسین (۳۵۵ - ۴۳۶ق): او نقیب طالبیان عراق در دوران آل‌بویه بود که به موجب سیاست هاشمی از حکومت عباسیان در برابر شیعیان تندرو اسماعیلی دفاع می‌کردند. طوسی در فهرست خود تألیفات سید مرتضی را از فهرست مؤلفات وی نقل می‌کند.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۲۰

صاحب ذریعه احتمال می‌دهد که این فهرست تألیف خود مرتضی باشد؛ یا فهرستی باشد که شاگرد او محمد بصری از کتب استاد فراهم ساخته و سید مرتضی بر پشت نسخه آن اجازتی روایتی برای وی نگاشته است. تاریخ این اجازه دارای فهرستواره شعبان ۴۱۷ می‌باشد و نسخه آن در سپهسالار به شماره ۲۵۳۳/۶ و در فهرست سپهسالار، ج ۵، ۳۹۱ و در مشهد، فهرست آستان قدس، ج ۲، ۶۶ هست و در کتاب ادب المرتضی من سیرته و آثاره تألیف عبدالرزاق محیی‌الدین، چ مصر به سال ۱۹۵۷ م، برگه ۱۳۱، ۱۶۴ - ۱۶۷ یاد شده است.

کراچکی، محمد (د: ۴۴۹ق)

۳۵- کراچکی محمد بن علی بن عثمان (د: ۴۴۹ق): او از جانب سید مرتضی برای مبارزه با اسماعیلیان به قضاوت طرابلس شام منصوب شد.

او فهرستی دارد که ابن طاووس (۵۸۹ - ۶۶۴ق) در دروع الواقیة زندگی‌نامه جعفر بن احمد قمی را و این که او ۲۲۰ تألیف داشته است، از آن کتاب که نسخه‌اش را داشت، نقل می‌کند (آقا بزرگ، طبقات، سده ۵، برگه ۱۷۹؛ ذریعه، ج ۱۶، ۳۹۳)، ولی نوری در مستدرک الوسائل، ج ۳، ۴۹۷ متن کتابچه فهرست تألیفات کراچکی را که نگارش یکی از هم‌روزگاران کراچکی بود، چاپ کرده است و در آن نامی از فهرست کتب کراچکی یادشده در بالا نیست.

صاحب الذریعه احتمال نسبت تألیف فهرست کتب کراچکی را به ابوالقاسم پسر شیخ مفید و موسی پسر کراچکی نیز نقل کرده است، ولی چون نگارنده‌نگارنده این فهرست می‌گوید: «کراچکی روضه العابدین می‌گوید: کراچکی روضه العابدین را برای پسرش نگاشت، آشکار است که نگارنده پسر کراچکی نیست و گرنه می‌گفتمی گفت: برای من نگاشت.» (ذریعه، ج ۱۶، ص ۳۷۹-۳۷۹)

دو فهرست نجاشی و طوسی

۳۶- دو فهرست نجاشی و طوسی: دو فهرست احمد بن علی نجاشی (۳۷۲ - ۴۵۰ق) و محمد بن حسن طوسی (۳۸۵ - ۴۶۰ق) را می‌توان مهمترین فهرست‌های کتاب‌شناسی ویژه شیعه در سده پنجم شمرد.

این دو کتاب در کنار سه رجال کشی (د: ۳۲۸ق)، غضایری (ز: ۴۱۱ق) و طوسی، پنج اصل رجالی شیعه به شمار می‌آید، که در سال ۱۰۶۱ق به دست عنایة‌الله قهپایی به ترتیب نام کسان دنبال هم نهاده شد و مجمع الرجال نام گرفت که به تازگی به وسیله ضیاء‌الدین علامه فانی در اصفهان به سال ۱۳۸۷ق در ۷ مجلد چاپ شده است.

هر یک از دو فهرست نجاشی و طوسی جداگانه نیز چنان که خواهیم دید منتشر شده است، هر چند طوسی سیزده سال جوان‌تر از نجاشی بود؛ لیکن فهرست نجاشی پس از فهرست طوسی و برای اصلاح آن نگاشته شده و در چند جای کتاب (مثلاً در احوال صدوق و طوسی) از فهرست طوسی نقل کرده است و به همین سبب پخته‌تر و شکل گرفته‌تر از آن است و تکیه رجال‌شناسان شیعه بر فهرست نجاشی بیش از فهرست طوسی است.

نجاشی مرگ محمد بن تیان را در سال ۴۱۹ق یاد کرده است و درباره سید مرتضی (د: ۴۳۶ق) گوید: من جنازه او را شستم. متن اصلی رجال نجاشی در بمبئی ۱۳۱۷ق چاپ شد و سپس چند بار در ایران از نو چاپ گردید.

رجال نجاشی تنها به حرف اول مرتب بوده است و چند تن از رجال‌شناسان بعد آن را از نو به تمام حروف مرتب کرده‌اند که سه ترتیب آن در ذریعه، ج ۴، ۷۰، یاد شده است، هر چند تکیه نجاشی و طوسی هر دو بر کتاب‌شناسی است، ولی کتاب نجاشی بیشتر به رجال و کتاب طوسی به فهرست شهرت یافته است.

فهرست طوسی

۳۷- [فهرست طوسی]: طوسی نیز مثل نجاشی در فهرست خود تنها حرف آغاز نام کسان را رعایت کرده است، سپس کسانی چند از رجال‌شناسان، هر یک جداگانه حرف‌های دیگر فهرست را نیز مرتب نمودند. سه ترتیب آن در ذریعه، ج ۴، ۶۶؛ ج ۲۰، ۲۹ بدین گونه یاد شده است:

- محقق حلی (۶۰۲ - ۶۷۶ق) بخش‌های کتاب‌شناسی را از فهرست طوسی انداخته و به رجال‌شناسی آن بسنده کرده، آن را تلخیص الفهرست نامیده است (ذریعه، ج ۴، ۴۲۵).

- سلیمان ماحوزی از دانشمندان شیعه بحرین (د: ۱۱۲۱ق) به سال ۱۱۰۷ق شرحی بر فهرست طوسی آغاز کرد و معراج الکمال نامید، ولی موفق به انجام آن نشد (ذریعه، ج ۲۱، ۲۲۸).

فهرست طوسی نخستین بار به وسیله اشپرنگر^۱ *A. Sprenger*، التبرولی، مولوی عبدالحق، مولوی غلام قادر به سال ۱۲۷۱ق / ۱۸۵۳م در کلکته چاپ شد، ویراستار مطالبی از فهرست نجاشی بر آن افزوده و کتاب را برحروف تمام کلمه مرتب کرده است و در ۳۸۳ برگه همراه با ۴ برگه مقدمه به زبان انگلیسی چاپ کرد. از این رو، جز با دقت فراوان نمی‌توان مطالب این چاپ را به طوسی نسبت داد، پس محمدصادق بحرالعلوم در نجف به سال ۱۹۳۷م متن اصلی فهرست طوسی را با چند نسخه تصحیح و با پانوشته‌هایی چاپ کرد و سپس در سال ۱۹۶۰م آن را با تحقیق بیشتر از نو به چاپ رساند. به سال ۱۳۵۱خ به مناسبت جشن هزاره طوسی در دانشگاه مشهد، آقای محمود رامیار چاپ اشپرنگر را افسست کرده با ۱۵ برگه پیش‌گفتار و ۱۵۶ برگه فهرست‌ها از نو پخش کرده است.

^۱ آلویس اشپرنگر *Aloys Sprenger* (زاده سوم سپتامبر ۱۸۱۳ است و در ۱۹ دسامبر ۱۸۹۳ درگذشت. خاورشناس و ایران‌شناس اتریشی بود که آگاهی بالایی از بیست و پنج زبان و از آن میان فارسی داشت.

سده ششم، دو پیوست برای فهرست طوسی

۳۸- سده ششم، دو پیوست برای فهرست طوسی: در سده ششم دو تن از دانشمندان دنبال کار طوسی (۳۸۵ - ۴۶۰ ق) را گرفته فهرست‌هایی برای کتب شیعه و دانشمندان آن نگاشتند:

فهرست منتخب ابن بابویه (۵۰۴ - پس از ۶۰۰ ق)

۳۸، الف) منتخب ابن بابویه (۵۰۴ - پس از ۶۰۰ ق) [یا منتخب‌الدین]: منتخب‌الدین ابوالحسن علی بن عبیدالله بن حسن بن حسین بن بابویه قمی رازی. زایش او را شاگردش رافعی در التدوین فی تاریخ قزوین یاد کرده است و تاریخ مرگ او نامشخص است، ولی ابن فوطی (د: ۷۲۳ ق) در تلخیص مجمع الأداب، ج ۵، ۷۷۵، از اجازتی یاد می‌کند که منتخب‌الدین، ابن بابویه در ۶۰۰ ق صادر کرده است. او راست:

اسماء مشایخ الشیعة و مصنفیهم. این عنوان موضوعی است که نگارنده در دیباچه کتاب بدان داده است و در کتاب دیگرش اربعین حدیث (ذریعه، ج ۱، ۴۳۳) که پس از این نگاشته، واژه «فهرست» را نیز بر آن افزوده است، ولی در صفحه عنوان چاپ طباطبایی به نام فهرست علماء (به جای مشایخ) الشیعة و مصنفیهم نامیده شده است.

نگارنده در دیباچه گوید: آن را به تشویق صدر نقیب عزالدین ابوالقاسم یحیی پسر ابوالفضل محمد پسر صدر ابوالقاسم علی به نگارش این کتاب پرداخت؛ زیرا که در یک نشست، گفتگو از این می‌رفت که پس از شیخ طوسی کسی به گردآوری فهرست کتب شیعه و دانشمندان آن نپرداخته است، پس من این کتاب را به پیروی از طوسی به ترتیب حروف (تنها در آغاز کلمه) بسیجیدم [آماده کردم] و چون عزالدین یحیی در سال ۵۹۲ ق به دست تکش خوارزمشاه متعصب کشته شده است (تجارب السلف، برگه ۳۳۳)، پس آغاز نگارش کتاب پیش از آن تاریخ خواهد بود.

عباس اقبال در پیش‌گفتار خود بر چاپ کتاب معالم العلماء ابن شهر آشوب می‌گوید: چون منتخب بن بابویه در این فهرست برای قطب‌الدین راوندی (د: ۵۷۳ ق) با واژه «رحمه الله» دعا کرده است، پس کتاب را پس از آن تاریخ نگاشته است. ولی باید گفت این واژه که در نسخه اقبال بوده در چاپ‌های فهرست دیده نمی‌شود و نیز می‌تواند افزایش نویسندگان نسخه‌ها

باشد، چنان که در باره محمود حمصی (د: ۶۰۰ق) نیز همین واژه را آورده‌اند. شمار کسان شناخته شده در این کتاب در چاپ طباطبایی، که شماره‌گذاری شده است، ۵۴۴ تن است. نگارنده برای هر یک از ایشان به یکی از دو سطر زندگینامه بسنده کرده، فهرستی از نگاشته‌های ایشان می‌آورد و مانند طوسی بسیار کسانی را نیز یاد می‌کند و کتابی به ایشان منسوب نمی‌دارد. **چاپ:** فهرست منتجب بن بابویه را مجلسی در مجلد اجازات بحار گنج‌انیده بود، پس در چاپ سنگی (سال ۱۳۰۳ - ۱۳۱۴ق / ۱۸۸۵-۱۸۹۷م) در جلد ۲۵ جا گرفت و در چاپ حروفی نوین (سال‌های ۱۳۷۶ تا ۱۳۹۲ق / ۱۹۵۷ - ۱۹۷۳م؛ افست بیروت از روی آن در سال ۱۹۸۳م) در جلد ۱۰۲ برگه ۲۰۰ - ۲۹۸ چاپ شده است، سپس جداگانه با تحقیق سید عبدالعزیز طباطبایی و پانویشت‌های او به سال ۱۴۰۴ق / ۱۹۸۶م در بیروت پخش شده است. شماره کسانی که در چاپ شناخته شده‌اند چنان که گفته‌اند ۵۴۴ تن و طباطبایی ۹ تن دیگر را که دیگران از منتجب بن بابویه نقل کرده‌اند بر آن افزوده و به ۵۵۳ رسانیده است. چون این فهرست در حرف دوم نامرتب است، حاج آقا حسین بروجردی مرجع معاصر آن را به تمام حروف مرتب ساخته که نسخه آن را صاحب ذریعه دیده است (ذریعه، ج ۲۶، ۱۸۸).

ابن شهرآشوب (د: ۵۸۸ق)

۳۹، ب: ابن شهرآشوب (د: ۵۸۸ق) ابوجعفر رشیدالدین محمد بن علی: او از مردم ساری مازندران بود و در فشار قشریان متعصب سلجوقی و خوارزمشاهی، هنگامی که دو استاد او عبدالرزاق رئیس شیعه نیشابوری و محمد بن حسن را کشتند، از میهن خود بگریخت و در حلب به اندرزگویی و تدریس پرداخت، تا در ۲۲ شعبان سال یاد شده، درگذشت و در کوه جوشن به خاک سپرده شد. آن جا گورستان شیعیان و گریختگان از فشار ترکان سنی ایران بود و بنای یاد بود رأس‌الحسین و محسن السقط نیز در آن جا است. او راست: متشابه القرآن و مختلفه؛ و مناقب آل ابیطالب که در (ذریعه، ج ۱۹، برگه ۶۲؛ ج ۲۲، برگه ۳۱۸) نسخه‌های خطی و چاپ‌های آن دو نشان داده شده است.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۲۵

معالم العلماء، سومین و مهمترین کار ابن شهرآشوب است و این کتاب است که در دیباچه‌اش آن را پیوستی برای فهرست طوسی شمرده، گوید: نام پیرامون ششصد مصنف (تألیف) را بر آن افزوده‌ام. در این جا از شمار کسانی که بر فهرست طوسی افزوده، یاد نمی‌کند. شمار کسان در معالم العلماء چاپ اقبال، ۹۹۰ تن است، و شمار کسان در فهرست طوسی در چاپ‌های گوناگون از ۸۸۳ تا ۹۰۹ تن می‌باشد.

جدایی این کتاب با فهرست منتجب بن بابویه (نک: بند ۳۸ الف) در آن است که بابویه تنها کسانی را یاد می‌کند که طوسی نیاورده بود، ولی شهرآشوب ایشان را نیز به گونه کوتاه شده در فهرست خود آورده است و در پایان بخش ویژه سرایندهگان را نهاده است.

شهرآشوب بر خلاف [منتجب بن] بابویه و طوسی کمتر از کسانی نام می‌برد که کتابی به ایشان نسبت ندهد. شهرآشوب در دیباچه این کتاب از شیخ مفید (۳۳۶ - ۴۱۳ق) نقل می‌کند که شیعیان در دو قرن و نیم آغازین اسلام چهارصد «اصل» فراهم کرده‌اند تا این جا وی نخستین کس است که از این چهارصد «اصل» که منابع فرهنگ شیعه را تشکیل می‌دهد، یاد کرده است. برای فرق اصل با تصنیف، بند ۲۳ دیده شود.

چاپ: معالم العلماء با تصحیح و پیشگفتار عباس اقبال، تهران، ۱۳۵۳ق / ۱۹۳۴م، ۱۴۳ برگه؛ بار دوم، تصحیح سید محمدصادق بحرالعلوم، نجف، ۱۳۸۰ق / ۱۹۶۱م، ۱۵۹ برگه، چاپ شده است.

سده هفتم و چند فهرست خصوصی

از سده هفتم چند فهرست کوچک به ما رسیده است:

ابن عربی (۵۶۰ - ۶۳۸ق)

۴۰ - ابن عربی، محیی‌الدین (۵۶۰ - ۶۳۸ق): او فهرستی برای نگاشته‌های خود فراهم ساخته است که ۲۴۸ عنوان را

در آن یاد کرده است.

گرگیس عواد نگاشته‌های ابن عربی را که در آن فهرست نیامده، بر آن بیفزود و شمار آن‌ها را به ۲۷۹ رسانید.

این گفتار گرگیس عواد در مجله المجمع العربی بدمشق، ش ۳ و ۴، ج ۲۹، سال ۱۹۵۳م؛ و ج ۳۰، سال ۱۹۵۵م چاپ شده است.

سبط ابن جوزی (۵۷۲ - ۶۵۴ق)

۴۱- سبط ابن جوزی، یوسف ترکمن (۵۷۲ - ۶۵۴ق): سبط ابن جوزی در مرآه الزمان، چاپ دکن، ج ۸، ۴۸۹؛ چاپ شیکاگو، ج ۸، ۳۱۲ - ۳۱۲۶، فهرست کتاب‌های ابن جوزی، عبدالرحمان (۵۱۰ - ۵۹۷) را آورده آن را به ۲۵۰ رسانیده است. این فهرست را گرگیس عواد در مجله المجمع العربی دمشق سال ۲۹ و ۳۰ چاپ کرده است.

ابن طاووس، علی (۵۸۹ - ۶۶۴ق)

۴۲- ابن طاووس، رضی‌الدین علی بن موسی (۵۸۹ - ۶۶۴ق): او نسب خود را به امام حسن مجتبی پسر علی (ع) می‌رساند. ولی در خاندان کردان عرب‌شده ورامی نخعی‌الولاء حله پرورش یافته. شیخ طوسی (۳۸۵ - ۴۶۰ق) را نیز نیای مادری می‌شمرد. او که چند مجلد در باره دعا‌های گوناگون نگاشته، کتاب‌هایی نیز در تاریخ به ویژه علم نجوم به نام فرج المهموم فی تاریخ علماء النجوم دارد (چاپ نجف، ۱۳۶۸ق / ۱۹۴۹م) و در کتاب‌های دیگر خود به کتاب‌شناسی و تاریخ عقاید نیز می‌پردازد. او فهرستی برای کتابخانه شخصی خود نگاشته و الابانه فی معرفة أسماء كتب الخزانة نامیده است (ذریعه، ج ۱، ۵۶). و نیز او راست:

کتاب سعد السعود

ابن طاووس در پیش گفتار آن گوید: چون در الابانه فی معرفة أسماء كتب الخزانة تنها به اشارت به نام کتاب بسنده کرده بودم، در این جا گزارش بیشتر می‌دهم. این کتاب در دو باب و هر یک دارای ده‌ها فصل بی‌شماره است.

باب یکم: مصحف‌ها

در یک فصل آن قرآنی را معرفی کرده که ترتیبی جز این ترتیب معروف داشته است، سپس فصلی برای نسخه‌های انجیل و زبور دارد.

باب دوم: تفسیرهای قرآن

از تفسیرهای قرآن که دارد، گفتگو می‌کند:

- تبیان طوسی؛
- تفسیرهای علی بن ابراهیم قمی؛
- و تفسیر ابن عباس؛
- جوامع الجامع؛
- کتاب محمد بن عباس بن مروان؛
- تفسیر امام باقر (محمد بن علی بن الحسین)؛
- کشاف زمخشری؛
- تفسیر جیبی (همان کتاب فارسی که از میان رفته است)؛
- فوائد القرآن عبد الجبار همدانی؛
- تفسیرهای بلخی عبدالله بن احمد؛
- محمد بن سائب کلبی؛
- ثعلبی؛
- سلمی، عبدالرحمان ازدی؛
- ابن جریج؛
- علی بن احمد الواحیدی؛
- نیشابوری؛
- جعفر مروزی؛
- عبدالعزیز جلودی؛
- احمد المنادی؛

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۲۸

- محمد بن جریر طبری؛
- احمد ثعلبی؛ احمد خلیل؛
- زمانی؛
- ابو عمرو خلیل؛
- عزیزی؛
- ابو جعفر نحاس؛
- اخفش؛
- نسائی؛
- فراء؛
- قطرب؛
- عبدالرشید استرآبادی؛
- علی بن عیسی جراح؛
- زجاج؛
- ازهری.

او در پایان فهرست گوید: این کتاب را به همان ترتیب الابانة مرتب کردم. (سعد السعود، چاپ نجف، ۱۹۵۰م، ۲۹۸ برگه) ابن طاووس فهرستی از نگاشته‌های خود را در کتابی به نام کتاب الاجازات بکشف طرق المغازات آورده که بخشی از آن را مجلسی در بحار الأنوار گنج‌ناید (چاپ آخوندی، تهران، ج ۱۰۴، ۳۷ - ۴۵). وی بسیار از نگاشته‌های خود و دیگران را در کتاب دیگر خویش به نام، کشف المحجة که به صورت وصیت‌نامه برای دو پسرش محمد و علی نگاشته، معرفی کرده است.

این کتاب در ۱۳۰۶ق / ۱۸۸۹م در ایران چاپ سنگی شده، سپس در ۱۹۵۰م با پیش‌گفتار پدرم شیخ آقابزرگ تهرانی صاحب ذریعه، در نجف چاپ سربی شده است. ترجمه فارسی آن نیز با احوال ابن طاووس و شیخ آقابزرگ تهرانی از دکتر اسدالله مبشری در ۱۳۶۸خ در تهران چاپ شده است.

ابن طاووس، احمد (د: ۶۷۳ق)

۴۳- احمد بن طاووس (د: ۶۷۳ق): او برادر علی بن طاووس است، پیش‌گفته در باره کتاب حلّ الاشکال او در بند ۲۳ گفتگویی کردیم.

فهرست‌های سده هشتم

۴۴- سده هشتم: در این دوره، هر چند علامه حلی و ابن داود هر یک کتابی در رجال ساخته‌اند؛ لیکن در باره کتاب‌شناسی جز چند فهرست کوچک و خصوصی اثری در دست نیست.

علامه حلی (۶۴۸ - ۷۲۶ق)

۴۵- علامه حلی، ابومنصور جمال‌الدین حسن بن یوسف بن مطهر (۶۴۸ - ۷۲۶ق):

الف: صاحب ذریعه، جدا از کتاب خلاصة الأقوال في علم الرجال کتابی نیز به نام فهرست المصنفین بدو نسبت داده است؛

ب: یکی از اجازه‌های حلی که پیرامون هفتصد بیت نوشته دارد و برای گروهی از خاندان «زهره حلبی» در ۱۵ شعبان ۷۲۳ صادر کرده است، خود یک فهرستواره از کتاب‌هایی است که روایت کردن آن‌ها را به گیرنده اجازه رخصت داده است. او درباره برخی از آن‌ها خصوصیات کتاب‌شناسی نیز آورده است، چنان که برای کتاب الولاية ابن عقده، آغاز آن را نیز یاد می‌کند. این «اجازه» را مجلسی در بخش اجازه‌های بحار الأنوار گنج‌انیده و در چاپ آخوندی، افسر بیروت، جلد ۱۰۴، برگه ۶۰ - ۱۳۷ دیده می‌شود.

رکن‌الدین گرگانی

۴۶- رکن‌الدین گرگانی، محمد بن علی: او هم‌روزگار علامه حلی پیش‌گفته و شاگرد بزرگ اوست. او شرح‌کننده مبادی الوصول علامه حلی است. (آقابزرگ تهرانی، طبقات اعلام الشیعه، سده ۸، برگه ۱۹۴) صاحب مقایس الاصول می‌گوید که وی فهرستی برای نگاهشده‌های خود فراهم کرده است (ذریعه، ج ۱۶، ۳۸۱).

ابن قییم جوزیه دمشقی (۶۹۱ - ۷۵۱ق)

۴۷- ابن قییم جوزیه دمشقی، محمد بن ابی‌بکر بن قییم (۶۹۱ - ۷۵۱ق): او فهرستی از نگاهشده‌های ابن تیمیه (د: ۷۲۸ق) ساخته و شمار آن‌ها را به ۳۴۱ کتاب رسانیده است. این کتاب در دمشق، ۱۹۵۳م چاپ شده است.

فهرست‌های سده سده نهم و دهم

۴۸- سده نهم و دهم: با استوارشدن خلافت اسلامی به دست ترک‌های عثمانی که پیرو مذهب نرم حنفی بودند، نرمش مذهب «ارجایی» حنفیان، بر خشونت ضد علمی تسنن سلفی پیروز شد، نگارش تاریخ علم کتاب‌شناسی از لیست محرمات مذهبی بیرون آمد.

دیگر کسی برای دست‌زدن بدین کارها نه مانند ابن اسحاق (د: ۱۵۱ق) نفی بلد می‌گردید و نه مانند طبری (د: ۳۱۰ق) متهم به رفض و خانه‌اش سنگباران می‌شد و از دفن در مقابر اسلام ممنوع می‌شد. (مشکویه، ج ۵، ۸۴) و از منافات مؤرخ بودن با مسلمان سنی بودن کاسته شد. از این‌رو، در این سده‌ها چند فهرست همگانی و خصوصی در جهان تسنن پدید آمد.

سیوطی (۸۴۹ - ۹۱۱ق / ۱۲۹۲ - ۱۳۵۰م)

۴۹- سیوطی جلال‌الدین عبدالرحمان بن ابی‌بکر (۸۴۹ - ۹۱۱ق / ۱۲۹۲ - ۱۳۵۰م): گمنامی فهرست نگاهشده‌های او را گرد آورده، شمار آن را به ۵۰۴ عنوان رسانیده است.

این فهرست را فوگل در دنبال کشف الظنون (ج ۶، ۶۶۵ - ۶۷۹) چاپ کرده است.

ابن طولون (۸۸۰ - ۹۵۳ ق)

۵۰- ابن طولون، محمد بن علی دمشقی (۸۸۰ - ۹۵۳ ق): وی کتابی در زندگی نامه خودش به نام الفلک المشحون في أحوال ابن طولون دارد که به سال ۱۹۴۸ در دمشق چاپ شده است. برگه ۲۶ - ۴۸ آن کتاب فهرست نگاشته‌های اوست به ترتیب الفبایی.

طاش کبری زاده (۹۰۱ - ۹۶۸ ق)

۵۱- طاش کبری زاده، عصام‌الدین اسد (۹۰۱ - ۹۶۸ ق)^۱: وی کتاب‌های شقایق نعمانیة في علماء الدولة العثمانية؛ و مفتاح السعادة و مصباح السيادة را در استانبول بنگاشت که در این دومین اثر ۱۵۰ دانش را در شش بخش معرفی کرده است، و کتاب‌هایی را که در هر یک از آن‌ها نگاشته شده بود، با زندگی نامه کوتاه از نگارنده اش در شش بخش بیاورد:

(۱) خط و قلم؛

(۲) زبان؛

(۳) منطق؛

(۴) فلسفه، کشاورزی و پزشکی؛

(۵) اخلاق و شرعیات؛

(۶) عرفان و علم باطن.

این کتاب در حیدرآباد دکن، ۱۳۲۸ ق چاپ شده است.

^۱ احمد فرزند مصطفی فرزند خلیل (۹۰۱ - ۹۶۸ ق)، مشهور به طاش کبری زاده، مؤرخ، از فضایی نامی کشور ترکیه است که در قرن دهم می‌زیسته است.

چلبی می‌گوید: کمال‌الدین محمد (د: ۱۰۳۲ق) پسر نگارنده، کتاب پدر را به زبان ترکی ترجمه و تکمیل کرده به ۵۰۰ علم رسانیده است.

فهرست‌های سده یازدهم

عنایت‌الله قهپایی (۹۷۵ - ۱۰۲۶ق)

۵۲- [سید عنایت‌الله فرزند شرف‌الدین کوهپایی قهپایی (۹۷۵ - ۱۰۲۶ق)]: در این سده، در ایران عنایت‌الله قهپایی، به سال ۱۰۱۶ق، به جمع کردن پنج اصل رجالی سده پنجم در کتابی به نام مجمع الرجال پرداخت که در عنوان «فهرست‌های مهم شیعه» (بند ۳۶) در آن سده یاد شد.

حاجی خلیفه چلبی (۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ق)

در کشور عثمانی نیز کشف‌الظنون نگاشته شد. مصطفی پسر عبدالله معروف به حاجی خلیفه و کاتب چلبی (قسطنطنیه، ۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ق). به ترکی فارسی و عربی می‌خواند و می‌نوشت.

او خود را حنفی‌مذهب و اشراقی‌مشرّب می‌خواند و شاید همین مذهب «ارجایی» و مشرب‌عرفانی بود که او را به سوی کار بزرگ علمی نگارش کشف‌الظنون کشانید و در پایان به کناره‌گیری از کار دولت خلیفه عثمانی واداشت، تا باقی عمر را در خدمت به علم بگذارند و از شرکت خود در سپاه شکست خورده ترکان عثمانی در جنگ ضد ایران و محاصره نه ماهه، ولی بی‌نتیجه بغداد پشیمان باشد و آن را «سفری مأیوسانه و مخذولانه» توصیف کند، ولی او در پایان کتاب، باز هم به اقتضای محیط، قشری‌گری نشان داده، برای احیای ذکر علوم اوائل (که نزد سنیان سلفی کفر است) از خداوند پوزش خواسته است. (کشف‌الظنون، چاپ یالتقایا، ج ۲، ستون ۲۰۵۶)

ولی زندگی‌نامه خود و پدرش را که کارمند حسابداری دولت عثمانی بودند و چگونگی تحصیلاتش را در دو کتاب خود سلم الوصول إلى طبقات الفحول (ایضاح المکنون، ج ۲، ۲۴) و میزان الحق یاد کرده است و محمد شرف‌الدین یالتقیا در پیشگفتار چاپ کشف الظنون استانبول ۱۹۴۱ م آورده است. آگاهی‌های این مقاله عمدتاً از آن جا است.

کشف الظنون

۵۳- کتاب کشف الظنون: از یک سو فهرست کتاب‌شناسی، هم‌چون فهرست ندیم است، ولی به ترتیب الفباء و از سوی دیگر دانش‌ها را مانند احصاء العلوم فارابی و مفاتیح خوارزمی، ولی پراکنده به ترتیب الفبا، معرفی می‌کند، پس گونه‌ای دائرةالمعارف الفبایی کتاب‌شناسی، با یادآوری بخش‌ها و سر آغاز کتاب‌ها می‌باشد که ترتیب الفبایی آن تا سده یازدهم پیشینه نداشت.

بخش‌های کتاب‌شناسی را چنان که خود در میزان الحق می‌گوید: از بررسی کتاب‌ها در دهه‌های کتاب‌فروشان و کتابخانه‌های حلب آغازیده است و در بخش‌بندی دانش‌ها و تعریف اصطلاح‌های علمی، او خود را مدیون ملا لطفی کشته سال ۹۰۰ ق در مطالب الهیه و طاش کبری زاده، در مفتاح السعادة و محمدامین شیروانی در فواید خاقانیه می‌شمرد. از این رو، یالتقیا در پیش‌گفتار پیش‌گفته، فارابی را در احصاء و خوارزمی در مفاتیح و سیوطی را در النقایة و محمدامین شیروانی را در فواید پیشگامان راه حاجی خلیفه شمرده است، ولی چون این کتاب‌ها رنگ کتاب‌شناسی ندارد، من از ذکر آنان در این گفتار خود داری کردم.

چلبی بیست سال از زندگانی کوتاه خود را برای پدیدآوردن این دائرةالمعارف کتاب‌شناسی صرف کرد. پیرامون ۱۵۰۰ عنوان کتاب، ۹۵۰۰ نگارنده آن‌ها را بشناسید و در پیرامون ۳۰۰ دانش و هنر گوناگون سخن گفت.

وی چنان که به خامه خود در پایان نسخه چرک‌نویس می‌نویسد، نخست کتاب را به إجمال الفصول و الأبواب فی ترتیب العلوم و أسماء الکتب نامید، سپس آن را به کشف الظنون عن أسامي الکتب و الفنون برگردانید. او کتاب را تا عنوان «دروس»

پاکنویس نیز کرد و درگذشت. اکنون نسخه این پاک‌نویس در کتابخانه «روان کوشکی» و چرک‌نویس همه کتاب به همان خامه نگارنده در کتابخانه «جارالله» ولی‌الدین به شماره ۱۶۱۹ نگهداری می‌شود.

تاریخ نگارش کشف الظنون

چلبی در پایان حرف «ث» از کتاب گوید: تمّ المجلد الاوّل... روز شنبه هشتم صفر اثنین و ستین و الف ۱۰۶۲ (کشف الظنون، چ. یالتقیا، ج ۱، ۵۲۵).

و در پایان حرف «ر» گوید: تمّ حرف الرّاء اواخر ربیع الاخر تسع و اربعین و الف ۱۰۴۹ (کشف الظنون، چ. یالتقیا، ج ۱، ۹۳۹).

اگر تاریخ‌ها غلط چاپی نداشته باشد، باید گفت تاریخ اول در پاک‌نویس و تاریخ دوم در چرک‌نویس بوده است، که سیزده سال پیش از آن است.

برای دیگر نگاشته‌های حاجی خلیفه، که مهمترین آن‌ها تقویم التواریخ فارسی است. (نک: استوری، ج ۱، ۱۲۸؛ برگل، ترجمه فارسی برگه ۶۱۸، ش ۳۶۴؛ فهرست نسخه‌های خطی فارسی، احمد منزوی، ج ۶، ۴۱۳۰)

کارهای انجام‌گرفته بر کشف الظنون

۵۴- کارهایی که بر روی «کشف الظنون» انجام گرفته است:

(۱) پس از مرگ چلبی، کسی به نام حسین عباسی نبهانی حلبی (د: پس از ۱۰۹۵ ق) عبارت‌هایی از این کتاب کاست و عنوان کتاب‌های بسیار بر آن افزود. نسخه این تحریر در یکی جامع استانبول، ش ۸۱۵ با نام التذکار الجامع للآثار نگهداری می‌شود.

(۲) محمدعزتی، وشنه‌زاده (د: ۱۰۹۲ ق) دنباله‌ای برای کشف الظنون [ذیل کشف الظنون] نگاشت که در چرک‌نویس مانده است.

(۳) عربه‌چیلر شیخی، ابراهیم افندی (د: ۱۱۸۹ ق) دنباله دوم [ذیل کشف الظنون] را بر آن بنگاشت.

۴) حنیف‌زاده، احمد طاهری افندی (د: ۱۲۱۷ق) دنباله‌ای دیگر ساخت [ذیل کشف الظنون] که پنج هزار عنوان دارد و آن را آثار نو نامید. فلوجل این را در پایان جلد ششم کشف الظنون چاپ کرد.

۵) عارف حکمت (د: ۱۲۷۵ق) دنباله دیگری ساخت که تا حرف جیم رسیده بود. [ذیل کشف الظنون]

۶) نامورترین دنباله آن ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون عن أسامي الكتب و الفنون نگارش اسماعیل پاشا بابایی بغدادی (د: ۱۳۳۹ق) است که سی سال در آن رنج برده تا نزدیک نوزده هزار عنوان بر متن افزود. وی کتابی به نام هدیه العارفین أسماء المؤلفین و آثار المصنفین در دو جلد نیز دارد که می‌خواست در آن زندگی‌نامه همه نگارندگان مسلمان را با نام نگاهشته‌هایشان گردآورد که در دو جلد چاپ شده است.

ایضاح المکنون

ایضاح المکنون در دو مجلد است:

- یکم استانبول ۶۲۲ + ۶ ستون؛

- دوم همانجا، ۱۹۴۷م، ۸۳۲ + ۲ ستون؛ چاپ شده است.

۷) اسماعیل صایب‌سنجر، یکی از کتابداران و مدرسان استانبول، نیز دنباله‌ای برای آن نگاهشته است. (همان، پیش‌گفتار،

برگه ۱۰) [ذیل کشف الظنون]

۸) ترجمه فرانسوی آن از پوتیسلا کُروا *Petisdla Croix* معلم زبان عربی در پاریس است. (همان، پیش‌گفتار، برگه ۱۰ -

(۱۱)

۹) برای تعلیقات آقابزرگ تهرانی بر کشف الظنون بند ۵۵ دیده شود.

چاپ کتاب کشف الظنون

۵۵- چاپ کتاب کشف الظنون: چاپ کشف الظنون نخستین بار ۱۸۳۵ - ۱۸۵۸ به وسیله فلوجل در لایپزیک با ترجمه

لاتین آن چاپ شد.

وی در پایان جلد ششم دنباله حنیف‌زاده را چاپ کرد. (نک: بالا).

و در پایان جلد هفتم، که آخرین آن‌ها است، فهرست کتابخانه ازهر و مدرسه ابوالذهب و کتابخانه «ردوس» و چند کتابخانه دیگر در استانبول را نهاد.

چاپ دوم در مصر انجام گرفت که غلط بسیار دارد.

چاپ سوم در استانبول از روی چاپ مصر با همه نادرستی‌های آن است.

چاپ چهارم، با تصحیح محمدشرف‌الدین یالتقیا و رفعت بیلگد کلیسلی و همکاری اسماعیل صایب‌سنجر که پیش از چاپ درگذشت، در استانبول در دو مجلد، در ۱۹۴۱ تا ۱۹۴۳ م، جلد یکم ۹۴۰ ستون و دوم از آن جا تا ۲۰۵۶ ستون چاپ و پخش شده است.

این چاپ بار دیگر در تهران به وسیله کتابفروشی اسلامیة و جعفری تبریزی همراه با دو مجلد ایضاح المکنون و دو مجلد هدیه العارفین به سال ۱۹۶۷ م / ۱۳۸۷ ق افسست شد و در پایان این شش مجلد تعلیقات آقابزرگ تهرانی بر کشف الظنون در ۱۶ ستون به رونویسی محمدمهدی بن محمد حسن خراسان موسوی نجفی به نام ذیل کشف الظنون چاپ شده است.

فخرالدین بن محمد بن طریح (د: ۱۰۸۵ ق)

۵۶- شیخ فخرالدین بن محمد بن علی بن احمد بن علی بن احمد بن طریح با آوازه فخرالدین طریحی نجفی (د: ۱۰۸۵ ق): او نگارنده مجمع البحرین^۱ در لغت و کتاب‌های دیگر است. وی فهرست نگاشته‌های خود را ساخته و صاحب ذریعه آن را در کتابخانه طریحی در نجف دیده است. (ذریعه، ج ۱۶، ۳۷۸)

فیض کاشانی (۱۰۰۷ - ۱۰۹۱ ق)

۵۷- فیض کاشانی، ملامحسن فرزند مرتضی فرزند محمود (۱۰۰۷ - ۱۰۹۱ ق): او دوبار برای نگاشته‌های خود فهرست ساخته است:

^۱ Z: طریحی، مجمع البحرین، محقق: حسینی اشکوری، انتشارات مرتضوی، تهران، ۱۳۷۵ خ، چاپ سوم.

الف) فهرستی که به سال ۱۰۶۹ق در ۶۲ سالگی نگاشته، و در آن تنها ۶۸ کتاب را ولی با گستردگی بیشتر و تعیین شمار بیت‌ها و تاریخ نگارش گزارش کرده است. این فهرست به دست صاحب روضات بوده و از آن نقل می‌دارد.
 ب) فهرستی که در ۸۳ سالگی، در ۱۰۹۰ق یک سال پیش از مرگش نگاشته است.
در دیباچه آن گوید: از بیست سالگی تا کنون یک‌صد کتاب نگاشته‌ام. این فهرست به سال ۱۳۰۲ق در کرانه صفحه‌های الأمل شیخ خُرّ عاملی برگه ۶۸ - ۷۷ همراه با منتهی المقال ابوعلی رجالی چاپ سنگی شده است.
 از این دومین فهرست، نسخه‌هایی در دست است که با نسخه چاپی دگرگون است. (ذریعه، ج ۱۶، ۳۷۹، ۳۹۳؛ فهرست سپهسالار، ج ۵، ۳۸۸؛ فهرست دانشگاه، ج ۱۲، ۲۶۰۶)

فهرست‌های سده دوازدهم

فهرست‌های مجلسی، مجلسی دوم محمدباقر (۱۰۳۷ - ۱۱۱۰ق)

۵۸- الف: فهرست‌های مجلسی، مجلسی دوم محمدباقر بن محمد تقی (۱۰۳۷ - ۱۱۱۰ق): صاحب ذریعه، سه

فهرست برای نگاشته‌های وی و یک فهرست برای مصادر کتاب او بحار الأنوار یاد می‌کند.

۱) فهرستی از برادر زاده او محمدنصیر بن عبدالله مجلسی که در دو بخش بوده است:

- نخست کتاب‌های عربی مجلسی؛

- دوم کتاب‌های فارسی او.

نقل از این فهرست را صاحب ذریعه در جایی دیده است. (ذریعه، ج ۱۶، ۳۸۰، ش ۱۷۶۵)

۲) فهرستی از نواده مجلسی، محمدحسین (د: ۱۱۵۱ق) ابن محمد صالح (د: ۱۱۲۰ق) در دو «فصل» و یک «خاتمه».

۱) کتاب‌های عربی او، ۱۰ عنوان، فارسی‌های او، چهل و نه عنوان دارد. «خاتمه» در شمار عدد ابیات تألیفاتش، از عربی

و فارسی که روی هم «یک هزار و چهارصد و دو هزار، (یعنی) ماهی یک هزار و ششصد و یک بیت و دوازده حرف و چهار دانگ

حرف «نگاشته است». این فهرست از روی نسخه دکتر اصغر مهدوی مؤرخ ۱۲۷۱ ق در مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، سال ۱۰، ش ۲، برگه ۲۰۳ - ۲۱۰، ۱۳۴۱ خ. چاپ شده است.

۲) در ذریعه، ج ۱۶، ۳۸۰ و نجوم السماء، ۱۶۵، نیز چنین توصیف شده است، ولی صاحب روضات این فهرست را نگارش داماد مجلسی، محمد صالح پدر محمدحسین پیش گفته دانسته است.

۳) فهرست مصادر و منابع کار مجلسی در بحار الأنوار. یکی از شاگردان مجلسی به نام محمد بن احمد لاهیجانی حسینی، در ربیع یکم ۱۱۲۷ این فهرست را به پایان رسانید.

او در این فهرست از هر یک از کتاب‌ها که مجلسی از آن‌ها در بحار سود برده، با گستردگی گفتگو می‌کند. نسخه‌ای که صاحب ذریعه از این کتاب، نزد رئیس کتابخانه سپهسالار دیده است، به تاریخ ۱۱۳۱ ق پایان یافته بود. (ذریعه، ج ۱۶، ۳۹۱)

گنجینه شیخ صفی

۵۹- ب: گنجینه شیخ صفی، ملامحمد طاهر مستوفی: به سال ۱۱۷۲ ق / ۱۷۵۸ م فهرستی از کتب خطی و چیزهای گرانبه‌های بقعه شیخ صفی فراهم کرده بود و نسخ خطی از این فهرست به سال ۱۳۴۸ خ به وسیله دولت ایران خریداری و به موزه آذربایجان اهدا گردید، سپس به وسیله آقای دولتشاهی مدیر فرهنگ و هنر آن سامان نسخه برداری و به شماره ۱۶ نشریه کتابخانه ملی تبریز، ۱۳۴۸ خ، ۹۴ چاپ شده است.

ج) فهرست نگاشته‌های حزین

حزین لاهیجی (۱۱۰۳ - ۱۱۸۰ ق)

۶۰- حزین لاهیجی، محمدعلی بن ابی‌طالب (۱۱۰۳ - ۱۱۸۰ ق)، شیخ علی حزین: لیست بیش از دوست کتاب عربی و فارسی از نگاشته‌های او است، که در نجوم السماء، برگه ۲۸۳ - ۲۹۳ به نقل از اثر خود او آمده است. یکی از نگاشته‌های حزین ماجری به القلم نام دارد و گویا این همان فهرستی باشد که از آن نقل آمده است (ذریعه، ج ۱۶، ۳۷۸؛ ج ۱۹، ۱۷).

فهرست مجدوع

۶۱- ج: **فهرست مجدوع**: نگارش اسماعیل پسر عبدالرسول پسر متاخان از نوادگان لارشاه است که در شهر اجین هند به سال ۱۱۸۳ یا ۱۱۸۴ ق درگذشت. او از اسماعیلیان شبه‌قاره هند بود و کتاب زیرین را در فهرست آثار آن گروه به ترتیب درجات مذهبی آموزش نزد ایشان به عربی در ۱۱ بخش نگاشت. بخش ۱۲ را در کتب متفرقه مانند خاتمه کتاب نهاد. فهرسة الكتب و الرسائل و لمن هي من العلماء و الأئمة و الحدود الأفاضل، حقه و علق عليه و قدم له علی نقی منزوی، منشورات مکتبه الأسدی، چاپخانه دانشگاه تهران ۱۳۴۴ خ / ۱۹۶۶ م، ۴۱۹ برگه + مقدمه ۲۰ برگه. مقدمه در احوال نگارنده و معرفی شانزده عنوان از تألیفات او است.

فهرست‌های سده سیزدهم

۶۲- **سده سیزدهم**: کشاکش‌های ایدئولوژیک میان طرفداران سانترالیسم مذهبی، زیر عنوان «رکن رابع» «باب» و طرفداران آزادی اجتهاد سنتی در حق الله، جامعه ایران را در این سده، از توجه به فهرست‌نگاری بازداشت و تنها چند اثر کم‌اهمیت در این زمینه در این سده دیده می‌شود، ولی هند در این سده، در اثر پیوند با تمدن و فرهنگ اروپا، آغازگر فهرست‌نگاری بر شیوه نوین شد و چند فهرست برای دست‌نوشته‌های فارسی، عربی، ترکی و اردو موجود در هند، از آن میان کتابخانه کهن‌سال «انجمن آسیایی بنگال» پخش شده که از بحث ما بیرون است.

احمدعلی احمد

۶۳- **احمدعلی احمد**: او به سال ۱۲۸۹ ق / ۱۸۷۲ م به نگارش فهرستی از مثنوی‌سرایان پرداخت و به شمار وزن‌های هفت‌گانه مثنوی، کتاب را بر یک «اوج» (مقدمه) و هفت «آسمان» و یک افق (خاتمه) بخش‌بندی کرد و تذکره هفت آسمان نامید.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۴۰

آسمان یکم در بحر سریع مطوی موقوف، یعنی بحر مخزن الاسرار نظامی گنجوی است. در این جا ۷۸ مثنوی را که در پیروی مخزن الاسرار سروده شده، گزارش کرده است، و در کلکته ۱۲۸۹ق / ۱۸۷۳م چاپ شده و سپس همان چاپ در تهران ۱۹۶۵م افسست شده است. از نگارش بخش‌های دیگر آگاهی در دست نیست.

کتنوی یزدی (د: کربلا ۱۲۹۷ق)

۶۴- کتنوی یزدی، حسن بن علی (د: کربلا ۱۲۹۷ق): او شاگرد حجة الاسلام شفتی است. زندگی‌نامه او در طبقات اعلام الشیعه، سده ۱۳، برگه ۳۴۲ و مصفی المقال، برگه ۱۳۸ آمده است. هدیه الأسماء فی بیان کتب العلماء فهرستی است کوتاه از کتاب‌های مشهور شیعه و اندکی از سنیان، به ترتیب الفبایی، در ۲۸ «باب» است. او ششصد و چهل کتاب را در آن معرفی کرده است و در ربیع اول ۱۲۶۰ به انجام رسانده است. چاپ: با پیشگفتار محمدتقی دانش‌پژوه، از روی نسخه دست‌نویس نگارنده و افزوده‌هایی از نسخه دیگر، و فهرست‌ها و ۱۴ نمونه دست‌نویس دفتر ششم در نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۴۸ خ، برگه ۱ - ۶۲ است. در پیش‌گفتار پیش‌گفته نشانی پنج نسخه آن داده شده است و بیفزاید نسخه مرعشی قم مؤرخ ۱۳۰۵ق. (نک: فهرست دانشگاه، ج ۲، ۶۸۱؛ فهرست کتابخانه آیت الله مرعشی، اشکوری، ج ۱، ۶۸؛ ذریعه، ج ۱۶، ۳۹۰؛ ج ۲۵، ۱۶۹).

فهرست‌های سده چهاردهم

۶۵- سده چهاردهم: هر چند در این سده به سبب گسترش پیوندهای خاورمیانه با اروپا، فهرست‌نگاری به شیوه نوین اروپایی پدید آمد که شایسته بحثی جداگانه است، ولی باز چند نمونه از فهرست به شیوه کهن؛ و یا دورگه و حد وسط میان دو شیوه کهن و نوین دیده می‌شود که ما آن‌ها را در پایان این بخش آورده‌ایم.

محدث نوری (۱۲۵۴ - ۲۷ جمادی دوم ۱۳۲۰)

۶۶- محدث نوری، حاج میرزا حسین فرزند محمدتقی طبرسی مازندرانی (۱۸ شوال ۱۲۵۴ - ۲۷ جمادی دوم ۱۳۲۰):
محدث نوری نگارنده مستدرک الوسائل و فصل الخطاب و دیگر آثار فراوان و استاد صاحب ذریعه است. او به سال ۱۲۹۷ ق که هنوز در سامره می‌زیست فهرستی برای کتابخانه خود نگاشت، که از ۵۰۰ بیت بیشتر بود. (ذریعه، ج ۱۶، برگه ۳۹۰ - ۳۹۱)
این فهرست، حاوی کتاب‌های چاپی و خطی، به ترتیب الفبایی و به زبان فارسی است و در مجموعه آشنایی با چند نسخه خطی، دفتر ۱، قم، ۲۵۳۵ / ۱۳۹۶ ق، برگه ۱۲۹ - ۱۵۳ به نام فهرست کتابخانه حاجی میرزا حسین نوری با پیش‌گفتار مدرسی طباطبایی چاپ شده است.

جنفوری هندی حسینی (د: پیرامون ۱۳۳۷ ق)

۶۷- جنفوری، محمد مرتضی جنفوری هندی حسینی (د: پیرامون ۱۳۳۷ ق): او شاگرد حاج میرزا حسین نوری پیش‌گفته است.

وی فهرستی برای تألیفات همان استاد پیش‌گفته خود، به زبان فارسی، در ۳۰۰ نوشته نگاشته است و در پایان لؤلؤ و مرجان در شرط پله اول و دوم روضه‌خوان نوری (ذریعه، ج ۱۸، ۳۸۸) در ۱۳۲۰ ق چاپ شده است. (ذریعه، ج ۶، ۳۷۹)

ثقة الاسلام تبریزی (۱۲۷۷ - ۱۳۳۰ ق / ۱۲۳۹ - ۱۲۹۰ خ)

۶۸- ثقة الاسلام تبریزی میرزا علی (۱۲۷۷ - ۱۳۳۰): شهید ملی ایران به دست روس‌ها.

مرآت الکتب را در دو بخش نگاشت:

(۱) به ترتیب نام دانشمندان بدون ذکر کتب؛

(۲) در ذکر کتب ایشان به سال ۱۳۶۸ خ برادرزاده مؤلف عبدالله ثقة الاسلامی چهار مجلد که نیمه اول آن کتاب است را به خط مؤلف به صورت افست چاپ و پخش کرد.

ابراهیمی قاجار (۱۳۱۴ - ۱۳۸۹ ق)

۶۹- ابوالقاسم ابراهیمی قاجار (۱۳۱۴ - ۱۳۸۹ ق): او پسر زین العابدین (۱۲۷۶ - ۱۳۶۰ ق) پسر کریم‌خان کرمانی قاجار است. وی فهرست کتب مشایخ عظام را به درخواست کتبی آقای اوکتایی، رئیس کتابخانه آستان قدس، در ۱۳۲۸ ق، در دو جلد نگاشت:

- جلد یکم: زندگی‌نامه نگارنده، پدرش زین العابدین، عمویش محمدخان (۱۲۶۳ - ۱۳۳۴ ق)، نیایش محمدکریم‌خان (۱۲۲۵ - ۱۲۸۸ ق)، سید کاظم رشتی (۱۲۱۲ - ۱۲۵۹ ق) و شیخ احمد احسائی (۱۱۶۶ - ۱۲۴۱ ق) است؛

- جلد دوم در پنج بخش است:

(۱) آثار شیخ احمد احسائی (بنیان‌گذار گروه) در نه بخش؛

(۲) آثار سید کاظم رشتی، در هفت بخش؛

(۳) آثار محمد کریم‌خان، پانزده بخش؛

(۴) آثار محمدخان، ده بخش؛

(۵) آثار زین العابدین کرمانی، شش بخش؛ پایان‌نامه در آثار نگارنده فهرست ابوالقاسم ابراهیمی.

چاپ: چند بار چاپ شده، سومین بار، چاپخانه سعادت کرمان، تاریخ (۱۳۸۹ ق) در ۶۵۳ + ۱۲ برگه چاپ کرده است. نگارنده فهرست‌های زیر را به عنوان منبع کار خود در برگه ۲۱۴ - ۲۱۶، همان چاپ، یاد کرده است.

(۱) فهرست سید که سید کاظم رشتی برای آثار شیخ احسائی فراهم کرده و نسخه آن به خامه نگارنده‌اش در کتابخانه این گروه در کرمان هست.

(۲) فهرست فائقی که سید عبدالمجید فائقی، در ۱۳۴۵ ق برای آثار این گروه نگاشته است. نسخه‌اش در همان کتابخانه نگاهداری می‌شود.

(۳) فهرست کوچک، فهرستی کوتاه است که نگارنده‌اش ناشناس به روزگار کریم‌خان پیش گفته (۱۲۲۵ - ۱۲۸۸ ق) از کارهای این گروه نگاشته بود.

۴) شرح احوال شیخ احمد احسایی، به خامه محمدطاهر کرمانی عموی ابوالقاسم ابراهیمی نگارنده این فهرست. نسخه این یکی نزد ایشان است.

و در ذریعه، ج ۱۶، ۳۸۳ نسخه‌ای ناشناس از فهرست رسایل شیخ احمد احسایی در کتابخانه خوانساری نجف نشان داده شده است، که گویا جز این یادشده‌گان باشد.

آقابزرگ تهرانی (منزوی ۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)

۷۰- آقابزرگ تهرانی (منزوی ۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ): او زاده پامنار تهران در سال ۱۲۹۳ ق / ۱۸۷۶ م است. نخستین حرکت او به عراق در سال ۱۳۱۳ ق / ۱۸۹۵ م است، سکونت او در نجف سال‌های ۱۳۱۵ - ۱۳۲۹ ق است. وی شاگرد میرزا حسین نوری (د: ۱۳۲۰ ق / ۱۹۰۲ م) و آخوند خراسانی (د: ۱۳۲۹ ق / ۱۹۱۱ م) بود، سکونت در سامره سال‌های ۱۳۲۹ - ۱۳۵۴ ق و بازگشت به نجف سال ۱۳۵۴ ق / ۱۹۳۵ م بود و در ذی‌حجه ۱۳۸۹ ق / ۱۳۴۸ خ / ۱۹۷۰ م درگذشت.

[الذریعة إلى تصانیف الشیعة]

الذریعة إلى تصانیف الشیعة را شاید بتوان حلقه میانه فهرست‌نگاری مذهبی قدیم و شیوه نوین دانست. هنگامی که جرجی زیدان مسیحی (۱۸۶۱ - ۱۹۱۴ م) کتاب تاریخ تمدن اسلامی را در ۱۹۰۲ و تاریخ آداب اللغة العربیة را در ۱۹۱۱ م منتشر کرد. از این رو، وی از نخستین کسان شمرده می‌شود که به ناسیونالیسم عرب، به معنی امروزی آن، بالیده و اسلام سنتی را پرچم مذهبی آن نشان داد. ناگزیر ادبیات مسلمانان غیر عرب و مذاهب‌های غیر سنی اسلام، در کارهای او در مرتبه دوم نهاده شده و گاهی به گونه‌ای تحقیرآمیز از آن‌ها یاد شده است. این برداشت برای روحانیون روشنفکر ایرانی و شیعی که دور مرحوم آخوند خراسانی (د: ۱۳۲۹ ق / ۱۹۱۱ م) در نجف گردآمده، از بیرون مرز ایران به مشروطه‌خواهان درونی کمک می‌کردند و خود را مسئول بخش شیعی جهان اسلام می‌دانستند گران آمد و سه تن از آنان به نام سید حسن صدر (د: ۱۳۵۴ ق / ۱۹۳۵ م) و محمد حسین کاشف الغطا (د: ۱۳۷۷ ق / ۱۹۵۷ م) و شیخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ ق)، طبق

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۴۴

قراری که در شرح حال صاحب ذریعه آمده است، هر یک تعهد کردند که گوشه‌ای از بار پاسخگویی بدان را بر دوش کشند. آقابزرگ از سال ۱۹۱۱ تا ۱۹۳۶ م دوره الذریعة إلى تصانیف الشيعة را فراهم کرد.

مجلدات الذریعة

جلد یکم، نجف، ۱۳۵۵ ق / ۱۹۳۶ م

دارای ۱۶۰۸ عنوان از حرف الف، در ۴۵۰ برگه که ۸۰۰ شماره آن «اجازه» است، که بهترین نمودار زنجیره طبقات دانشمندان است.

جلد دوم، نجف، ۱۳۵۶ ق / ۱۹۳۷ م

دارای ۲۰۴۵ عنوان از بقیه حرف الف است، در ۵۲۴ برگه، و در عنوان «اصل» ۱۲۷ از «۴۰۰ اصل» شیعه شناسانده شده است.

جلد سوم، نجف، ۱۳۵۷ ق / ۱۹۳۸ م،

دارای ۱۹۱۸ عنوان از حرف «ب»، «پ» و بخشی از «ت» است، که در ۴۹۶ برگه.

جلد چهارم، تهران، ۱۳۶۳ ق / ۱۹۴۳ م

دارای ۲۳۰۴ عنوان، در ۵۲۰ برگه. تاریخچه تقویم‌نویسی و فهرستی از پیرامون هفتصد تفسیر قرآن، در حرف «ت» در این مجلد دیده می‌شود. از این مجلد تا مجلد ۱۵ با تحقیق و افزودگی‌های فرزند نگارنده علی‌نقی منزوی منتشر شده است.

جلد پنجم، تهران، ۱۳۲۴ خ / ۱۹۴۴ م

شامل حرف‌های «ث»، «ج»، «چ»، و معرفی ۱۵۱۴ کتاب، که در ۵۲۰ برگه است.

جلد ششم، تهران، ۱۳۲۶ خ / ۱۹۴۷ م

دارای ۲۴۷۳ عنوان است که ۷۶۳ شمار آن عنوان، «حدیث» دارد و تاریخ آن‌ها مانند «۴۰۰ اصل» به سده‌های نخستین اسلام برمی‌گردد.

بخش «حاشیه»‌های این مجلد نیز شامل ۱۲۷۳ حاشیه است در ۴۱۲ برگه.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۴۵

جلد هفتم، تهران، ۱۳۲۷ خ / ۱۹۴۸ م

به ویژه بخش‌های «خمسه» و «خطبه» در این مجلد دارای اهمیت تاریخی است.

جلد هشتم، تهران، ۱۳۲۹ خ / ۱۹۵۰ م

حرف «د» به استثنای «دیوان»ها در ۳۰۰ برگه.

جلد نهم، تهران، ۱۳۳۳ تا ۱۳۴۶ خ

ویژه «دیوان»ها، در چهار مجلد، روی هم ۱۵۴۱ برگه.

آثار پیرامون ۸۵۰۰ سراینده در آن معرفی شده است و در پایان فهرست الفبایی از آثار سرایندگان دارد.

جلد دهم، تهران، ۱۳۳۵ خ / ۱۹۵۶ م

دارای حرف «ذ» و چندی از «ر» است در ۲۷۲ برگه.

جلد یازدهم، تهران، ۱۳۳۷ خ / ۱۹۵۹ م

بقیه حرف «ر» در ۳۴۶ برگه.

جلد دوازدهم، تهران، ۱۳۴۰ خ / ۱۹۶۲ م

حرف «ز» و «س» در ۲۹۵ برگه.

جلد سیزدهم، نجف، ۱۹۵۹ م

نیمه حرف «ش» در ۴۰۰ برگه.

جلد چهاردهم، نجف، ۱۹۶۱ م

بقیه حرف «ش» در دو مجلد حرف «ش» ۲۵۷۳ کتاب شناسانده شده است.

بخش «شرح»های این دو مجلد که پیرامون ۱۹۰۰ شماره است، مانند بخش «حاشیه»ها در مجلد ششم، ادبیات تعلیقی

و توضیحی و دنباله‌روی سده نهم به بعد را نشان می‌دهد.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۴۶

دکتر علی‌نقی منزوی

جلد پانزدهم، تهران، ۱۳۴۳ خ / ۱۹۶۵ م

شامل حرف‌های «ص»، «ض»، «ط»، «ظ»، «ع» در ۴۰۰ برگه.

جلد شانزدهم، تهران، ۱۳۴۶ خ / ۱۹۶۸ م

شامل حرف‌های «غ» و «ف» از این مجلد تا جلد ۲۳ به سبب انتقال^۱ علی‌نقی منزوی به بیروت، به تصحیح احمد منزوی فرزند دوم نگارنده چاپ شده است در ۴۴۲ برگه.

جلد هفدهم، تهران، ۱۳۸۷ ق / ۱۹۶۷ م

شامل حرف «ق» و نیمی از «ک» است در ۳۳۳ برگه.

جلد هژدهم، تهران، ۱۳۸۷ ق / ۱۹۶۷ م

شامل باقی‌مانده حرف «ک» و همه «ل» در ۴۳۶ برگه.

جلد نوزدهم، تهران، ۱۳۸۹ ق / ۱۹۶۹ م

پیرامون یک پنجم حرف «م» در این مجلد آمده است، در عنوان «مثنوی» ۱۵۰۰ منظومه نشان داده است در ۴۰۹ برگه.

جلد بیستم، تهران، ۱۳۹۰ ق / ۱۹۷۰ م

چند ماه پس از مرگ نگارنده منتشر شده و بدین مناسبت شرح حال و عکس او در آغاز این مجلد چاپ شده است، در یب [۱۲] + ۴۲۸ برگه.

جلد بیست و یکم، تهران، ۱۳۹۲ ق / ۱۹۷۲ م

عنوان کتاب المستبین تا المقالة، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۵۱ خ / ۱۳۹۲ ق / ۱۹۷۲ م، در ۴۵۱ برگه.

جلد بیست و دوم، تهران، ۱۳۹۳ ق / ۱۹۷۴ م

عنوان کتاب منتزع تا کتاب میوه، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۵۴ خ / ۱۳۹۵ ق / ۱۹۷۵ م. در ۴۴۳ برگه.

^۱ تبعید و مهاجرت اجباری به جهت تحت تعقیب قرارگرفتن از سوی ساواک [سازمان اطلاعات و امنیت کشور].

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۴۷

جلد بیست و سوم، تهران، ۱۳۹۵ ق / ۱۹۷۵ م

آخرین مجلد از حرف «م» و آخرین مجلد تصحیح احمد منزوی است، که به سبب اشتغال او در پاکستان به نگارش فهرست مشترک پاکستان کار ذریعه را در تهران دوباره علی‌نقی منزوی به دست گرفت در ۳۶۲ برگه.

جلد بیست و چهار، تهران، ۱۳۹۸ ق / ۱۹۷۸ م

شامل همه حرف «ن» از عنوان کتاب نائیه تانیه، در ۴۸۸ برگه.

جلد بیست و پنجم، تهران، ۱۳۹۸ ق / ۱۹۷۸ م

شامل حرف‌های «و»، «ه»، «ی» و در پایان تاریخچه چاپ دوره ۲۵ مجلدی ذریعه و جدول استدراکات آن، در ۱۴۳ برگه.

جلد بیست و ششم، مشهد، ۱۴۰۵ ق / ۱۹۸۵ م

مستدرکات ذریعه است که به خامه نگارنده موجود بود و به کوشش سید احمد حسینی جزو انتشارات آستان قدس چاپ شده است در ۳۱۵ برگه.

تبویب الذریعة إلى تصانیف الشيعة

الفه الحاج السيد احمد الديباجي اصفهانی، تهران، ۱۳۵۲ خ / ۱۳۹۳ ق، در ۳۶۵ برگه.

فهرست موضوعی سه مجلد ۱ - ۳ نخستین ذریعه است. هر مجلد جداگانه، در بیست موضوع که عبارتند از: ادبیات، دعا، اصول دین، اصول فقه، تاریخ، تراجم، تفسیر، جغرافیا، حدیث، دیوان، ردود [ردیه‌ها]، ریاضی، سیاست، شروح، پزشکی، فقه، فلسفه، متفرقه و مراثی.

معجم مؤلفي الشيعة

تألیف علی فاضل قاینی، انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، ۱۳۶۵ خ، ۵۲۸ برگه.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۴۸

دکتر علی نقی منزوی

فهرس أعلام الذریعة إلی تصانیف الشیعة

فهرست مؤلفان مذکور در ذریعه به ترتیب الفبایی در نام نگارندگان است و به دنبال هر کس نام نگاشته‌هایش آمده است.^۱

^۱ فهرس أعلام الذریعة إلی تصانیف الشیعة، الفه جمع من اولاد المؤلف و اصهاره و احفاده، تحت نظر ابن المؤلف: الدكتور علی نقی منزوی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ خ / ۱۴۱۹ ق / ۱۹۹۸ م.

نمایه کتاب‌ها و مقاله‌ها

Epite de Beruni. Contenant des ouvrage de Mohammad B. Zakariya Ar- razi.

الابانه في معرفة أسماء كتب الخزانة، ابن طاووس، رضی‌الدین علی بن موسی (۵۸۹ - ۶۶۴ ق)، نک: ذریعه، ج ۱، ۵۶. تمام الدراية لقراء النقاية، جلال‌الدین سیوطی، چاپخانه‌ی تقدم، مصر، ۱۳۴۸ ق.

اجازة ابن جنی عثمان (۳۳۰ - ۳۹۲ ق) نک: معجم الأدباء، ج ۲، ۱۰۹ - ۱۱۱.

اجازة ابو غالب زراری (۲۸۰ - ۳۶۸ ق) به تاریخ ۳۵۶ ق. نک: ذریعه، ج ۱، ۱۴۳؛ ج ۲، ۴۶۵.

اجازة سيد مرتضى به محمد بصرى (نگارش: شعبان ۴۱۷)، پیوست آن فهرست سید مرتضی، مرتضی علم‌الهدی علی بن حسین (۳۵۵ - ۴۳۶ ق). نک: فهرست طوسی.

اجازة علامة حلی، حسن بن یوسف فرزند مطهر (۶۴۸ - ۷۲۶ ق) برای گروهی از خاندان «زهره حلبی»، ۱۵ شعبان ۷۲۳.

نک: بحار الأنوار، چ نوین، ج ۱۰۴، ۶۰ - ۱۳۷.

إجمال الفصول و الأبواب في ترتيب العلوم و أسماء الكتاب، كشف الظنون عن أسامي الكتب و الفنون، حاجی خلیفه کاتب حلبی مصطفی فرزند عبدالله معروف به (۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ ق).

احسن التقاسيم في معرفة الأقاليم، شمس‌الدین ابو عبدالله محمد فرزند احمد مقدسی (۳۳۴ - ۳۸۰ ق)، به کوشش دخویه هلندی (۱۸۳۶ - ۱۹۰۹ م)، لیدن، ۱۹۰۶ م؛ برگردان علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، چاپ کاویان، ناشر کومش، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، تهران، ۱۳۶۱ خ.

احصاء العلوم و التعريف بأغرضها، ابونصر محمد فرزند محمد فارابی (د: ۳۳۹ ق)، برگردان حسین خدیو جم، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چ دوم، ۱۳۶۴ خ.

إختیار معرفة الرجال، رجال کشی؛ یا معرفة الثاقلین، محمد فرزند عمر کشی (د: ۳۴۰ ق)، تصحیح و تحقیق حسن مصطفوی، مقدمه‌نگاری محمد واعظ‌زاده خراسانی دانشگاه مشهد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، مرکز تحقیقات و

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۵۰

مطالعات، مشهد، ۱۳۴۸ خ؛ دیگر: تحقیق و تصحیح محمدتقی فاضل میبیدی و ابوالفضل موسویان، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۸۲ خ.

ادب المرتضی من سیرته و آثاره، عبدالرزاق محیی‌الدین، چ. مصر، ۱۹۵۷ م.

ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری، چارلز آمبور استوری، ترجمه به روسی: یوری. آ. برگل، ترجمه به فارسی: یحیی آرین‌پور و دیگران، تحریر احمد منزوی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۲ خ.

أسماء مشایخ الشيعة و مصنفيهم، فهرست أسماء علماء الشيعة و مصنفيهم، منتجب ابن بابويه (۵۰۴ - پس از ۶۰۰ ق)، منتجب‌الدین ابوالحسن علی بن عبیدالله بن حسن بن حسین بن بابویه قمی رازی، تحقیق عبدالعزیز طباطبایی، مجمع الذخائر الاسلامیة، قم، ۱۴۰۴ ق؛ دیگر: دار الاضواء، بیروت، ۱۴۰۶ ق.

الأصل في الفروع، امام محمد فرزند شیبانی (د: ۱۸۰ ق).

اقیانوس در ترکی قاموس،

الأمل الأمل في علماء جبل عامل، تذكرة المتبحرين في العلماء المتأخرين، شیخ محمدحسن خُرّعاملی.

انجیل

اندیشه‌های کلامی شیخ مفید، فهرست مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۳۳۶ - ۴۱۳ ق)، مک‌درموت *Martin. G.*

McDermott ایران‌شناس کانادایی، ترجمه احمد آرام، به سال ۱۳۶۳ خ، ۵۸۸ برگه.

ایضاح المکنون في الذیل علی كشف الظنون عن أسامي الكتب و الفنون، اسماعیل پاشا بابایی بغدادی (د: ۱۳۳۹ ق)

نوزده هزار عنوان، به کوشش محمد شرف‌الدین و معلم رفعت بیلکه کلیشی، چاپ استانبول - ترکیه ۱۹۴۵ و ۱۹۴۷ م / ۱۳۶۴ و ۱۳۶۶ ق.

آثار الباقية عن القرون الخالية، ابوریحان محمد فرزند احمد بیرونی (۳۶۲ - ۴۴۰ ق)، تصحیح زاخاو *E. Sachau*، بنیاد

ترجمه آثار شرقی، ۱۸۶۹ م؛ دیگر: لایپزیک، ۱۸۷۸ م؛ به کوشش اکبر داناسرشت، ۱۳۲۱ خ.

آثار بیرونی، به کوشش ویدهمن *E. Weidemann T*، لندن، ۱۹۲۰ م.

آثار رازی، به کوشش روسکا *J. Ruska*، لایپزیک، ۱۹۲۵ م.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۵۱

آثار نو، ذیل کشف الظنون، حنیف‌زاده، احمد طاهری افندی (د: ۱۲۱۷ق) پنج هزار عنوان دارد، فلوگل آن را در پایان جلد ششم کشف الظنون چاپ کرد.

بحار الأنوار ملامحمدباقر مجلسی (۱۰۳۷ - ۱۱۱۰ق)، چاپ آخوندی، تهران.

بیست گفتار (نخستین) در مباحث علمی و فلسفی و کلامی و فرق اسلامی، مهدی محقق، مقدمه انگلیسی ژوزف فان اس و ترجمه به فارسی احمد آرام، تهران، ۱۳۵۵خ؛ چاپ دوم شرکت انتشار، تهران، ۱۳۶۳خ؛ چاپ سوم مؤسسه مطالعات اسلامی، ۱۳۸۲خ.

بیست گفتار، مهدی محقق، برگه ۳۶۸ - ۴۱۶، هشت دوره، ۱۳۵۵ - ۱۳۹۱خ.

تاریخ التراث العربی، فؤاد سزگین (۱۹۲۴ - ۲۰۱۸) جلد ۱ - ۱۵، لیدن، مؤسسه انتشاراتی ای. جی. بریل، ۱۹۶۷ - ۲۰۱۰، وزیری، آلمانی.

تاریخ آداب اللغة العربیة، جرجی زیدان مسیحی (۱۸۶۱ - ۱۹۱۴م)، ۱۹۱۱م.

تاریخ تمدن اسلامی، جرجی زیدان مسیحی (۱۸۶۱ - ۱۹۱۴م)، ۱۹۰۲م.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران، دکتر علی‌نقی منزوی، مجله پیام بهارستان، آذر ۱۳۸۲، شماره ۳۰، برگه ۴۰ - ۵۳؛ یادنامه دکتر غلامحسین صدیقی، گردآوری، دکتر پرویز ورجاوند، تهران، انتشارات چاپ‌پخش، ۱۳۷۲، برگه ۴۷۴ - ۵۰۲،

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران، دکتر علی‌نقی منزوی، مجله پیام بهارستان، آذر ۱۳۸۲، شماره ۳۰، برگه ۴۰ - ۵۳؛ یادنامه دکتر غلامحسین صدیقی، گردآوری، دکتر پرویز ورجاوند، تهران، انتشارات چاپ‌پخش، ۱۳۷۲، برگه ۴۷۴ - ۵۰۲،

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران، دکتر علی‌نقی منزوی، یادنامه دکتر غلامحسین صدیقی، گردآوری، دکتر پرویز ورجاوند، تهران، انتشارات چاپ‌پخش، ۱۳۷۲، برگه ۴۷۴ - ۵۰۲؛ مجله پیام بهارستان، آذر ۱۳۸۲، شماره ۳۰، برگه ۴۰ - ۵۳.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران، دکتر علی‌نقی منزوی، یادنامه دکتر غلامحسین صدیقی، گردآوری، دکتر پرویز ورجاوند، تهران، انتشارات چاپ‌پخش، ۱۳۷۲، برگه ۴۷۴ - ۵۰۲؛ مجله پیام بهارستان، آذر ۱۳۸۲، شماره ۳۰، برگه ۴۰ - ۵۳.

تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری، سعید نفیسی، انتشارات فروغی، تهران، چاپ دوم ۱۳۶۳خ، دو جلد.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۵۲

- تاریخ نگارش‌های عربی، فؤاد سزگین (۱۹۲۴ - ۲۰۱۸)، جلد ۱ - ۱۵، لیدن، مؤسسه انتشاراتی ای. جی. بریل، ۱۹۶۷ - ۲۰۱۰، وزیری، آلمانی.
- تأسیس الشيعة لفنون الاسلام، ابومحمد حسن صدرالدین موسوی عاملی کاظمی فرزند هادی فرزند محمدعلی ۱۲۷۲ - ۱۳۵۴ ق آن را در سال ۱۳۳۰ ق به پایان رسانید و پس از درگذشت نویسنده، نواده‌اش آن را در سال ۱۳۷۵ ق (۱۳۷۰ ق) با کمک شیخ آقابزرگ به چاپ رسانید.
- تبویب الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الفه الحاج السيد احمد الديباجي اصفهانی، تهران، ۱۳۵۲ خ / ۱۳۹۳ ق، در ۳۶۵ برگه.
- تبیان طوسی، تفسیر التبیان، شیخ طوسی (د: ۴۶۰ ق / ۱۰۶۸ م)، سوره بقره آیت ۵۱ و مفسران دیگر شیعه هم چون طبرسی (د: ۵۴۸ ق / ۱۱۵۳ م) نیز همین نظر را داده‌اند
- التبیان في تفسیر القرآن، شیخ طوسی محمد فرزند حسن (۳۸۵ - ۶۶۰ ق / ۹۹۵ - ۱۰۶۸ م)، به کوشش علی آقا شیرازی و عبدالرسول روغنی‌زاده اصفهانی، چاپ سنگی، ۱۳۶۵ ق؛ تصحیح احمد شوقی و احمد حبیب قصیر، مقدمه آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، داراحیاء التراث العربی، قم، ۱۴۰۹ ق.
- تجارب السلف، هندوشاه فرزند سنجر فرزند عبدالله، صاحبی نخجوانی (تألیف: ۷۱۴ ق)، تصحیح و مقدمه‌نگاری عباس اقبال، ۱۳۱۳ خ؛ دیگر: چ. دوم؛ تهران، کتابخانه طهوری، ۱۳۴۴ خ.
- التحریر الطوسی، حسن فرزند شهید ثانی زین‌الدین صاحب المعالم (د: ۱۰۱۱ ق) برداشت از کتاب حلّ الاشکال في معرفة الرجال احمد فرزند طاووس (د: ۶۷۳ ق)، تصحیح فاضل عباس جواهری، کتابخانه عمومی آیت‌الله مرعشی نجفی، قم، ۱۴۱۱ ق.
- التدوین في تاریخ قزوین، عبدالکریم فرزند محمد رافعی، تحقیق عزیزالله عطاردی قوچانی، دارالکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون، بیروت، ۱۴۰۸ ق / ۱۹۸۷ م.
- التذکار الجامع للآثار، حسین عباسی نبهانی حلبی (د: پس از ۱۰۹۵ ق)، نسخه این تحریر در یکی جامع استانبول، ش ۸۱۵.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

- تذکره هفت آسمان (نگارش: ۱۲۸۹ق / ۱۸۷۲م)، فهرستی از مثنوی‌سرایان، احمدعلی احمد، کلکته، ۱۲۸۹ق / ۱۸۷۳م؛ دیگر: افست در تهران، ۱۹۶۵م.
- تعلیقات آقابزرگ تهرانی بر کشف الظنون عن أسامي الكتب و الفنون، حاجی خلیفه کاتب چلبی مصطفی فرزند عبدالله معروف به (۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ق)، ۱۱۶ ستون پایانی در جلد ششم.
- تفسیر ابن جریج، ابوالولید عبدالملک بن عبدالعزیز.
- تفسیر ابن عباس، عبدالله (۳ - ۶۸ق) فرزند عباس فرزند عبدالمطلب، تفسیر ابن عباس؛ یا تنویر المقباس، عبدالله فرزند عباس فرزند عبدالمطلب فرزند هاشم فرزند عبدمناف، ابن عباس (۳پ.ه - ۶۸ق)، تصحیح و تحقیق فؤاد عبدالباقی؛ عایشه عبدالرحمان بنت الشاطی و ابراهیم سامرای.
- تفسیر ابوجعفر نخاس، معانی القرآن، احمد فرزند محمد فرزند اسماعیل فرزند یونس مرادی (د: ۳۳۸ق)، تحقیق محمدعلی صابونی، جامعه ام‌القری، مکه، ۱۴۰۹ق.
- تفسیر ابوعمرو خلال، موفق‌الدین یوسف فرزند محمد فرزند حسین، ابن خلال (ز: ۵۸۰ق).
- تفسیر احمد المنادی.
- تفسیر احمد ثعلبی، ابواسحاق احمد فرزند محمد ثعلبی نیشابوری مفسر و قاری قرآن، محدث، شاعر، دانشمند شافعی. تفسیر احمد خلال.
- تفسیر اخفش، تفسیر معانی القرآن، ابوالحسن سعید فرزند مسعده مجاشعی، اخفش (د: ۲۱۵ق)، تحقیق فائز فارس، بیروت، ۱۴۰۰ق؛ دیگر: دارالکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون، بیروت، ۱۴۲۳ق.
- تفسیر ازهری.
- تفسیر النسائی، ابوعبدالرحمان احمد فرزند علی فرزند شعیب نسائی (د: ۳۰۳ق)، مؤسسه‌الکتب الثقافیة، تحقیق سید بن عباس جلیمی، صبری فرزند عبدالخالق شافعی، مرکز السنة للبحث العلمي القاهرة، دو جلد.
- تفسیر امام باقر، محمد بن علی بن الحسین (ع).
- تفسیر ثعلبی.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۵۴

تفسیر جبایی، تفسیر قرآن فارسی، جُبائی، ابوعلی محمد فرزند عبدالوهاب فرزند سلام (۲۳۵ - ۳۰۳ ق / ۸۴۹ - ۹۱۶ م).
 نک: التنبيه و الرد على اهل الاهواء و البدع، محمد فرزند احمد ملطی شافعی، چاپ محمد زاهد کوثری، قاهره ۱۹۹۷/۱۴۱۸.
 تفسیر جعفر مروزی، تاریخ آیات القرآن لتأیید كتب السلطان، ابوالعباس جعفر فرزند احمد مروزی اهوازی (ز: ۲۷۴ ق).
 تفسیر زجاج، إعراب القرآن المنسوب إلى الزجاج، ابواسحاق ابراهیم فرزند سری ملقب به زجاج (د: ۳۱۱ ق)، دارالتفسیر، قم، ۱۳۷۴ خ / ۱۴۱۶ ق.

تفسیر زمانی.

تفسیر سلمی، عبدالرحمان ازدی، حقایق التفسیر، ابو عبدالرحمان محمد فرزند حسین سُلمی نیشابوری (د: ۴۱۲ ق / ۱۰۲۱ م).

تفسیر عبدالرشید استرآبادی، سده هفتم هجرت.

تفسیر عبدالعزیز جلودی، کتاب التفسیر عن علي، ابواحمد عبدالعزیز فرزند یحیی فرزند احمد بصری (د: ۳۳۲ ق).
 تفسیر عزیزی، تفسیر فتح العزیز، به فارسی شاه عبدالعزیز دهلوی، به کوشش عبدالرحیم زرنجی، انتشارات احسان، تهران، ۱۳۹۹؛ به اردو شاه‌ولی الله احمد فرزند عبدالرحیم (۱۱۱۴ - ۱۱۷۶ ق).

تفسیر علی بن احمد الواحدی نیشابوری (د: ۴۶۸ ق)، جامع البیان فی تفسیر القرآن، الحاوی لجميع المعانی، رسالة فی شرف علم التفسیر.

تفسیر علی بن عیسی جراح. معانی القرآن و تفسیر آن، ابوالحسن علی فرزند عیسی فرزند داود فرزند جراح، ابن جراح بغدادی (۲۴۵ - ۳۳۴ ق)

تفسیر فراء، معانی القرآن، ابوزکریا یحیی فرزند زیاد فراء (د: ۲۰۷ ق)، تحقیق عبدالفتاح اسماعیل، محمد علی نجار و احمد یوسف نجاتی، تصحیح علی نجدی ناصف، الهيئة المصرية العامة للكتاب، قاهره، ۱۹۸۰ م.

تفسیر قرآن، تفسیر القمی، علی فرزند ابراهیم قمی، تصحیح طیب جزایری، تقریظ آقابزرگ تهرانی صاحب الذریعه، مؤسسه اعلمی، بیروت، ۱۳۸۷ ق.

تفسیر قطرب، تفسیر القرآن الکریم، محمد فرزند مُسْتَنبِر بصری (۲۰۶ ق / ۸۲۱ م)

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۵۵

- تفسیر محمد بن جریر طبری، تفسیر طبری، جامع البیان عن تأویل القرآن، محمد فرزند جریر طبری (د: ۳۱۰ ق / ۹۲۲ م)، مصطفی سقا، قاهره، ۱۹۵۷ م؛ پژوهش محمود محمد شاکر، قاهره، ۱۳۹۴ ق / ۱۹۷۴ م.
- تفسیر محمد بن سائب کلبی، پایان‌نامه محمدعلی فهیمی، استاد رهانما رضا مؤدب، دانشگاه قم، ۱۳۸۱ خ.
- تفسیر محمد بن عباس بن مروان، تفسیر الکبیر، ابو عبدالله محمد فرزند عباس فرزند علی فرزند مروان، ابن‌ماهیاری، ابن‌حجام (ز: ۳۲۸ ق / ۹۴۰ م)
- تفسیر نیشابوری، تفسیر غرائب القرآن و رغائب الفرقان، نظام‌الدین حسن فرزند محمد نیشابوری، تحقیق شیخ زکریا عمیرات، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۶ ق.
- تفسیرهای بلخی عبدالله بن احمد، ابوالقاسم عبدالله فرزند احمد فرزند محمود (۳۲۱۹ ق / ۹۳۱ م).
- تلخیص الفهرست، محقق حلی نجم‌الدین ابوالقاسم جعفر فرزند سعید (۶۰۲ - ۶۷۶ ق)
- تلخیص مجمع الأدب فی معجم الألقاب، ابن فوطی ابوالفضل عبدالرزاق فرزند تاج‌الدین احمد شیبانی حنبلی (۶۴۲ - ۷۲۳ ق)، تحقیق مصطفی جواد، وزارة الثقافة و الارشاد القومي، دارالکتب الظاهرية، دمشق، ۱۹۶۲ م
- تثقیح المقال فی أحوال الرجال یا تنقیح المقال فی علم الرجال، عبدالله مامقانی (د: ۱۳۱۱ خ)، چاپ سنگی تهران، چاپ سه جلدی، مقدمه محی‌الدین مامقانی و محمدرضا مامقانی، نجف.
- الجامع، محمد فرزند زکریا رازی (د: ۳۱۳ ق). نک: عیون الأنباء، به کوشش نزار رضا، برگه ۴۲۴؛ برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۲۰.
- جاویدان خرد [الحکمة الخالدة]، ابوعلی مسکویه، احمد فرزند محمد رازی (د: ۴۲۱ ق)، ترجمه شرف‌الدین عثمان فرزند محمد قزوینی، تصحیح و مقدمه عبدالرحمان بدوی، دانشگاه تهران، ۱۳۵۸ خ.
- جاویدان خرد، عربی: الجکمة الخالدة، تصحیح و تحقیق عبدالرحمان بدوی، ۱۳۵۸ خ؛ ترجمه فارسی قزوینی، تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه، برگه ۲۱.
- جوامع الجامع فی تفسیر القرآن المجید، امام المفسرین، امین‌الاسلام فضل فرزند حسن فرزند فضل طبرسی (۴۶۸ - ۵۴۸ ق)، چاپ سنگی، ۱۳۲۱ ق؛ دیگر: تصحیح محمدعلی قاضی طباطبایی، ۱۳۸۳ ق؛ تصحیح ابوالقاسم گرجی، دانشگاه تهران.

الحاوي في الطب، محمد فرزند زكريا رازی (د: ۳۱۳ق)، ۲۵ مجلد در ۲۴ جلد، چاپخانه مجلس دایره المعارف عثمانی چاپ ۱۹۵۵ - ۱۹۷۰م؛ برگردان به پارسی محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشکده طب سنتی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ۱۳۸۹ - ۱۳۹۵، ۲۳ جلد.

الحقایق الراهنة، الحقائق الراهنة في أعيان المائة الثامنة، طبقات أعلام الشيعة، شیخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، به کوشش علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹خ)، دارالکتب العربي، بیروت، لبنان ۱۹۷۵م.

الحكمة الخالدة، جاویدان خرد، ابوعلی مسکویه، احمد فرزند محمد رازی (د: ۴۲۱ق)، تصحیح و مقدمه عبدالرحمان بدوی، دانشگاه تهران، ۱۳۵۸خ.

حلّ الاشكال في معرفة الرجال احمد فرزند موسی فرزند جعفر فرزند طاووس حلی حسینی (د: ۶۷۳ق).

الحيوان، جاحظ، ابوعثمان عمرو فرزند بحر (۱۶۰ - ۲۵۵ق / ۷۷۶ - ۸۶۸م) تصحیح عبدالسلام هارون، مكتبة حلبی، قاهره، ۱۹۳۸م؛ چاپ بیروت، عطوه، ۱۹۶۴م.

خاتمة مستدرک الوسائل، محدث نوری، میرزااحسین (د: ۱۳۲۰ق)، حواشی آقابزرگ تهرانی و تصحیح آقاعزیز طباطبایی، بیروت، مؤسسة آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۰۸ق.

خلاصة الأقوال في علم الرجال، [خُلَاصَةُ الْأَقْوَالِ فِي مَعْرِفَةِ أَحْوَالِ الرِّجَالِ، رجال حلی (تألیف: ۶۹۳ق)] علامه حلی، حسن بن یوسف (۶۴۸ - ۷۲۶ق)، مؤسسة نشر الفقاهة، قم، ۱۴۱۷ق.

درود الواقية ابن طاووس، رضی‌الدین علی فرزند موسی (۵۸۹ - ۶۶۴ق)، مؤسسسه آل البيت (ع) لاحیاء التراث، بیروت، ۱۴۱۵ق / ۱۹۹۵م.

الدروع الواقية من الاخطار فيما يعمل كل شهر على التكرار، ابن طاووس، رضی‌الدین علی بن موسی (۵۸۹ - ۶۶۴ق)، ترجمه فارسی شیخ عباس قمی از جمال الأسبوع، تهران، ۱۳۳۰ق / ۱۹۱۲م.

الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء الاول، آب حیات - ازهاق الباطل، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مطبعة الغري، نجف، عراق، ۱۳۵۵ق / ۱۹۳۶م.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۵۷

- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء التاسع عشر، المآب - المجاهدات، آقابزرگ تهرانی، به کوشش احمد منزوی، چاپخانه اسلامیه، تهران، ۱۳۴۸ خ / ۱۳۸۹ ق / ۱۹۶۹ م.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء الثامن، دائره - دیو، آقابزرگ تهرانی، به کوشش علی نقی منزوی، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۲۹ خ / ۱۳۶۹ ق / ۱۹۵۰ م.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء الثامن عشر، كشف - لیلی و مجنون، آقابزرگ تهرانی، به کوشش احمد منزوی، چاپخانه اسلامیه، تهران، ۱۳۴۶ خ / ۱۳۸۷ ق / ۱۹۶۷ م.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء الثاني و العشرون، المقاليد - المنتخب، آقابزرگ تهرانی، به کوشش احمد منزوی، چاپخانه اسلامیه، تهران، ۱۳۵۳ خ / ۱۳۹۳ ق / ۱۹۷۴ م.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء الثاني، الأسارى و الغلول - ایوان مدائن، آقابزرگ تهرانی، مطبعه الغری، نجف، عراق، ۱۳۱۵ خ / ۱۳۵۵ ق / ۱۹۳۶ م.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء الحادي و العشرون، المستبين - المقالة، آقابزرگ تهرانی، به کوشش احمد منزوی، چاپخانه اسلامیه، تهران، ۱۳۵۱ خ / ۱۳۹۲ ق / ۱۹۷۲ م.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء الرابع و العشرون، نائيه - نيه، آقابزرگ تهرانی، به کوشش علی نقی منزوی، چاپخانه اسلامیه، تهران، ۱۳۵۶ خ / ۱۳۹۸ ق / ۱۹۷۸ م.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء الرابع، التخاطب - التیمیة، آقابزرگ تهرانی، به کوشش علی نقی منزوی، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۲۰ خ / ۱۳۶۰ ق / ۱۹۴۱ م.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء الرابع عشر، شرح قصيده ابن الفارض - الشینیة، آقابزرگ تهرانی، مطبعة الآداب، نجف، عراق، ۱۳۸۱ ق / ۱۹۶۱ م.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء السادس و العشرون، ذیل الذريعة، آقابزرگ تهرانی، به کوشش احمد اشکوری حسینی، آستان قدس، مشهد، ۱۳۵۸ خ.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۵۸

- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء السادس، الحائريات - حزن المؤمنین، آقابزرگ تهرانی، به کوشش علی نقی منزوی، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۲۵ خ / ۱۳۶۵ ق / ۱۹۴۶ م.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء السادس عشر، غارات - قائد، آقابزرگ تهرانی، به کوشش احمد منزوی، چاپخانه اسلامیه، تهران، ۱۳۴۵ خ / ۱۳۸۶ ق / ۱۹۶۶ م.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء العشرون، المجتبی - المسبل، آقابزرگ تهرانی، به کوشش احمد منزوی، چاپخانه اسلامیه، تهران، ۱۳۴۹ خ / ۱۳۹۰ ق / ۱۹۷۰ م.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، القسم الاول من الجزء التاسع، دیوان آئینه - دیوان دیهیم، آقابزرگ تهرانی، به کوشش علی نقی منزوی، مجلس شورا، تهران، ۱۳۳۳ خ / ۱۳۷۴ ق / ۱۹۵۵ م.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، القسم الثالث من الجزء التاسع، دیوان عبدالصمد - دیوان مینوی همدانی، آقابزرگ تهرانی، به کوشش علی نقی منزوی، دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ خ / ۱۳۸۳ ق / ۱۹۶۴ م.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، القسم الثاني من الجزء التاسع، دیوان ذاتی - دیوان عبدالصمد، آقابزرگ تهرانی، به کوشش علی نقی منزوی، چاپخانه دولتی، تهران، ۱۳۳۸ خ / ۱۳۷۸ ق / ۱۹۵۹ م.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، القسم الرابع من الجزء التاسع، دیوان نائب - دیوان یونس، آقابزرگ تهرانی، به کوشش علی نقی منزوی، دانشگاه تهران، ۱۳۴۵ خ / ۱۳۸۶ ق / ۱۹۶۷ م.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، جلد بیست و پنجم، چاپخانه اسلامیه، تهران، ۱۳۵۷ خ / ۱۳۹۸ ق / ۱۹۷۸ م، آقابزرگ تهرانی محمد محسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، شامل حرف‌های «و»، «ه»، «ی» و در پایان تاریخچه چاپ دوره ۲۵ مجلدی ذریعه و جدول استدراکات آن، در ۱۴۳ برگه.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، جلد بیست و چهار، چاپخانه اسلامیه، تهران، ۱۳۵۶ خ / ۱۳۹۸ ق / ۱۹۷۸ م، آقابزرگ تهرانی محمد محسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، شامل همه حرف «ن» در ۴۸۸ برگه.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، جلد بیست و دوم، چاپخانه اسلامیه، تهران، ۱۳۵۳ خ / ۱۳۹۳ ق / ۱۹۷۴ م، آقابزرگ تهرانی محمد محسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، در ۴۴۳ برگه.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، جلد بیست و سوم، تهران، ۱۳۹۵ ق / ۱۹۷۵ م، آقابزرگ تهرانی محمدمحسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، آخرین مجلد از حرف «م» و آخرین مجلد تصحیح احمد منزوی است، که به سبب اشتغال او در پاکستان به نگارش فهرست مشترک پاکستان کار ذریعه را در تهران دوباره علی نقی منزوی به دست گرفت در ۳۶۲ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، جلد بیست و ششم، آستان قدس، مشهد، ۱۳۵۸ خ / ۱۴۰۵ ق / ۱۹۸۵ م، آقابزرگ تهرانی محمدمحسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مستدرکات ذریعه است که به خامه نگارنده موجود بود و به کوشش سید احمد حسینی جزو انتشارات آستان قدس چاپ شده است در ۳۱۵ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، جلد بیست و یکم، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۵۱ خ / ۱۳۹۲ ق / ۱۹۷۲ م، آقابزرگ تهرانی محمدمحسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، در ۴۵۱ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، جلد بیستم، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۴۹ خ / ۱۳۹۰ ق / ۱۹۷۰ م، آقابزرگ تهرانی محمدمحسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، چند ماه پس از مرگ نگارنده منتشر شده و بدین مناسبت شرح حال و عکس او در آغاز این مجلد چاپ شده است، در یب [۱۲] + ۴۲۸ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، جلد پانزدهم، دانشگاه تهران، ۱۳۴۳ خ / ۱۳۸۴ ق / ۱۹۶۵ م، آقابزرگ تهرانی محمدمحسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، شامل حرف‌های «ص»، «ض»، «ط»، «ظ»، «ع» در ۴۰۰ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، جلد پنجم، چاپخانه بانک ملی ایران، تهران، ۱۳۲۳ خ / ۱۳۶۳ ق / ۱۹۴۴ م، آقابزرگ تهرانی محمدمحسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، شامل حرف‌های «ث»، «ج»، «چ»، و معرفی ۱۵۱۴ کتاب، که در ۵۲۰ برگه است.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، جلد چهاردهم، مطبعة الآداب، نجف، عراق، ۱۳۸۱ ق / ۱۹۶۱ م، آقابزرگ تهرانی محمدمحسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، بقیه حرف «ش» در دو مجلد حرف «ش» ۲۵۷۳ کتاب شناسانده شده است. بخش «شرح»‌های این دو مجلد که پیرامون ۱۹۰۰ شماره است، مانند بخش «حاشیه»‌ها در مجلد ششم، ادبیات تعلیقی و توضیحی و دنباله‌روی سده نهم به بعد را نشان می‌دهد.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۶۰

الذريعة إلى تصانيف الشيعة، جلد چهارم، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۲۰ خ / ۱۳۶۰ ق / ۱۹۴۱ م، آقابزرگ تهرانی محمد محسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، دارای ۲۳۰۴ عنوان، در ۵۲۰ برگه. تاریخچه تقویم‌نویسی و فهرستی از پیرامون هفتصد تفسیر قرآن، در حرف «ت» در این مجلد دیده می‌شود. از این مجلد تا مجلد ۱۵ با تحقیق و افزودگی‌های فرزند نگارنده علی نقی منزوی منتشر شده است.

الذريعة إلى تصانيف الشيعة، جلد دوازدهم، دانشگاه تهران، ۱۳۴۰ خ / ۱۳۸۰ ق / ۱۹۶۲ م، آقابزرگ تهرانی محمد محسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، حرف «ز» و «س» در ۲۹۵ برگه.

الذريعة إلى تصانيف الشيعة، جلد دوم، مطبعة الغري، نجف، عراق، ۱۳۱۵ خ / ۱۳۵۵ ق / ۱۹۳۶ م، آقابزرگ تهرانی محمد محسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، دارای ۲۰۴۵ عنوان از بقیه حرف الف است، در ۵۲۴ برگه، و در عنوان «اصل» ۱۲۷ از «۴۰۰ اصل» شیعه شناسانده شده است.

الذريعة إلى تصانيف الشيعة، جلد دهم، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۳۵ خ / ۱۳۷۶ ق / ۱۹۵۶ م، آقابزرگ تهرانی محمد محسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، دارای حرف «ذ» و چندی از «ر» است در ۲۷۲ برگه.

الذريعة إلى تصانيف الشيعة، جلد سوم، نجف، ۱۳۵۷ ق / ۱۹۳۸ م، آقابزرگ تهرانی محمد محسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، دارای عنوان از حرف «ب»، «پ» و بخشی از «ت» است، که در ۴۹۶ برگه.

الذريعة إلى تصانيف الشيعة، جلد سیزدهم، مطبعة القضاء، نجف، عراق، ۱۳۷۸ ق / ۱۹۵۹ م، آقابزرگ تهرانی محمد محسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، نیمه حرف «ش» در ۴۰۰ برگه.

الذريعة إلى تصانيف الشيعة، جلد شانزدهم، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۲۵ خ / ۱۳۶۵ ق / ۱۹۴۶ م، آقابزرگ تهرانی محمد محسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، شامل حرف‌های «غ» و «ف» از این مجلد به بعد به سبب انتقال^۱ علی نقی منزوی به بیروت، به تصحیح احمد منزوی فرزند دوم نگارنده چاپ شده است در ۴۴۲ برگه.

دکتر علی نقی منزوی

^۱ تبعید و مهاجرت اجباری به جهت تحت تعقیب قرارگرفتن از سوی ساواک [سازمان اطلاعات و امنیت کشور].

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۶۱

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، جلد ششم، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۲۵ خ / ۱۳۶۵ ق / ۱۹۴۶ م، آقابزرگ تهرانی محمدمحسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، دارای ۲۴۷۳ عنوان است، که ۷۶۳ شمار آن عنوان، «حدیث» دارد و تاریخ آن‌ها مانند «۴۰۰ اصل» به سده‌های نخستین اسلام برمی‌گردد. بخش «حاشیه»‌های این مجلد نیز شامل ۱۲۷۳ حاشیه است در ۴۱۲ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، جلد نوزدهم، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۴۸ خ / ۱۳۸۹ ق / ۱۹۶۹ م، آقابزرگ تهرانی محمدمحسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، پیرامون یک پنجم حرف «م» در این مجلد آمده است، در عنوان «مثنوی» ۱۵۰۰ منظومه نشان داده است در ۴۰۹ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، جلد نهم، تهران، ۱۳۳۳ تا ۱۳۴۶ خ، آقابزرگ تهرانی محمدمحسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، ویژه «دیوان»‌ها، در چهار مجلد، روی هم ۱۵۴۱ برگه. آثار پیرامون ۸۵۰۰ سراینده در آن معرفی شده است و در پایان فهرست الفبایی از آثار سرایندگان دارد.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، جلد هژدهم، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۴۶ خ / ۱۳۸۷ ق / ۱۹۶۷ م، آقابزرگ تهرانی محمدمحسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، شامل باقی‌مانده حرف «ک» و همه «ل» در ۴۳۶ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، جلد هشتم، تهران، ۱۳۲۹ خ / ۱۹۵۰ م، آقابزرگ تهرانی محمدمحسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، حرف «د» به استثنای «دیوان»‌ها در ۳۰۰ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، جلد هفتم، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۲۷ خ / ۱۳۶۷ ق / ۱۹۴۸ م، آقابزرگ تهرانی محمدمحسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، به ویژه بخش‌های «خمس» و «خطبه» در این مجلد دارای اهمیت تاریخی است.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، جلد هفدهم، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۴۶ خ / ۱۳۸۷ ق / ۱۹۶۷ م، آقابزرگ تهرانی محمدمحسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، شامل حرف «ق» و نیمی از «ک» است در ۳۳۳ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، جلد یازدهم، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۳۵ خ / ۱۳۷۶ ق / ۱۹۵۶ م، آقابزرگ تهرانی محمدمحسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، بقیه حرف «ر» در ۳۴۶ برگه.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۶۲

الذريعة إلى تصانيف الشيعة، جلد یکم، مطبعة الغري، نجف، عراق، ۱۳۵۵ ق / ۱۹۳۶ م، آقابزرگ تهرانی محمد محسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، دارای ۱۶۰۸ عنوان از حرف الف، در ۴۵۰ برگه که ۸۰۰ شماره آن «اجازه» است، که بهترین نمودار زنجیره طبقات دانشمندان است.

ذیل کشف الظنون، اسماعیل صایب سنجر، یکی از کتابداران و مدرسان استانبول.

ذیل کشف الظنون، آقابزرگ تهرانی، محمد محسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ) در ۱۶ ستون به رونویسی محمد مهدی بن محمد حسن خراسان موسوی نجفی، چاپ در ۱۱۶ ستون، جلد ششم کشف الظنون، تهران، ۱۹۶۷ م / ۱۳۸۷ ق.

ذیل کشف الظنون، عارف حکمت (د: ۱۲۷۵ ق) تا حرف جیم.

ذیل کشف الظنون، عرب‌ه‌چیلر شیخی، ابراهیم افندی (د: ۱۱۸۹ ق).

ذیل کشف الظنون، محمد عزتی، وشنه‌زاده (د: ۱۰۹۲ ق).

رجال ابن الغضائری، کتاب الضعفاء و کتاب الجرح، حسین فرزند عبیدالله فرزند ابراهیم غضائری (ز: ۴۱۱ ق)، محمد رضا حسینی جلالی، قم، مؤسسه علمی و فرهنگی دارالحدیث، ۱۴۲۲ ق.

رجال الطوسي، الأبواب، شیخ الطائفة ابو جعفر محمد فرزند حسن طوسی (د: ۴۶۰ ق)، تصحیح محمد صادق آل بحر العلوم، مطبعة الحیدریة، نجف، ۱۳۸۱ ق / ۱۹۶۱ م؛ رجال الطوسي، چاپ جواد قیومی اصفهانی، قم، ۱۴۱۵ ق.

رجال النجاشی، فهرست أسماء مصنفي الشيعة، احمد فرزند علی نجاشی (۳۷۲ - ۴۵۰ ق)، بمبئی، ۱۳۱۷ ق؛ چاپ دیگر: به کوشش موسی شبیری زنجانی، قم، مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۰۷ ق / ۱۳۸۲ خ.

رجال قهپایی؛ مجمع الرجال، عنایت‌الله قهپایی (ز: ۱۰۱۱ ق)، اصفهان، ۱۳۸۴ تا ۱۳۸۷ ق؛ چاپ دیگر: ناشر اسماعیلیان، قم، ۱۳۶۴ خ.

رسالة البيروني في فهرست كتب محمد بن زكريا الرازي، ابوریحان محمد فرزند احمد بیرونی (۳۶۲ - ۴۴۰ ق)، به کوشش پل کراوس، چاپ پاریس، ۱۹۳۶ م، ۵۱ برگه.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۶۳

رسالة البيروني في فهرست كتب ابن زكرياء الرازي، فهرست كتاب‌های رازی و نام‌های كتاب‌های بیرونی / از ابوریحان محمد بن احمد بیرونی و المشاطة لرسالة الفهرست / از ابواسحق ابراهیم بن محمد معروف به غضنفر تبریزی ; تصحیح و ترجمه و تعلیق از مهدی محقق، تهران، ۱۳۶۶ خ.

رسالة آل‌اعین، ابوغالب زراری احمد فرزند محمد (۲۸۵ - ۳۶۸ ق) به کوشش محمدعلی موحد موسوی اصفهانی، اصفهان، ۱۳۹۹ ق / ۱۹۷۸ م.

رسالة حنین بن اسحق إلى علی بن یحیی فی ذکر ما ترجم من كتب جالینوس^۱، ابوزید حنین فرزند اسحاق عبادی (۱۹۴ - ۲۶۰ ق / ۸۱۰ - ۸۷۳ م)، به کوشش مهدی محقق، مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران، دانشگاه مک‌گیل، تهران، ۱۳۷۹ خ؛ دیگر: ترجمه به فارسی مهدی محقق، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، ۱۳۸۴ خ.

رسالة حنین بن اسحق إلى علی بن یحیی فی ذکر ما ترجم من كتب جالینوس، ابوزید حنین فرزند اسحاق عبادی (۱۹۴ - ۲۶۰ ق / ۸۱۰ - ۸۷۳ م)، ترجمه به آلمانی برگشتراسر، خاورشناس آلمانی همراه متن عربی، چ. لایپزیک، ۱۹۲۵ م.

روضات الجنات في أحوال العلماء و السادات، صاحب روضات، محمدباقر خوانساری (۱۲۲۶ - ۱۳۱۳ ق)، اسماعیلیان، قم، ۱۳۹۰ ق. ۸ جلد.

روضات الجنات في أحوال العلماء و السادات، صاحب روضات، محمدباقر خوانساری (۱۲۲۶ - ۱۳۱۳ ق)، اسماعیلیان، قم، ۱۳۹۰ ق. ۸ جلد.

روضه العابدین و نزهة الزاهدين، کراچکی، ابوالفتح محمد بن علی بن عثمان (د: ۴۴۹ ق).

زبور

سرگذشت ابن‌سینا، به قلم خود او و شاگردش ابوعبید عبدالواحد جوزجانی، ترجمه سعید نفیسی، تهران، ۱۳۳۱ خ.

دکتر علی‌نقی منزوی

^۱ یکی از آثار مهم حنین نامه‌ای است که به سال ۲۴۲ ق برای علی بن یحیی پسر ابومنصور (د: ۲۵۷ ق) که از درباریان متوکل عباسی (خلافت: ۲۳۲ - ۲۴۷ ق) بود، نگاشته است

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۶۴

سعد السعود للنفوس منضود، ابن طاووس، رضی‌الدین علی بن موسی بن طاووس حلی (۵۸۹ - ۶۶۴ ق)، چاپ نجف، ۱۳۶۹ ق / ۱۹۵۰ م، ۲۹۸ برگه؛ دیگر: دارالذخائر، قم.

سفر جیشتر، یکی از اسفار عهد عتیق، مقدمه چاپ انگلیسی جیشتر، موسسه سن جوز کالیفرنیا، سال ۱۹۳۴ م؛ ترجمه عبدالحی حبیبی، مجله راهنمای کتاب، بهمن سال ۱۳۴۱ خ، برگه ۹۹.

سلم الوصول إلى طبقات الفحول (نگارش: ۱۰۶۱ ق)، حاجی خلیفه کاتب چلبی مصطفی فرزند عبدالله معروف به (۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ ق)، به کوشش اکمل‌الدین احسان اوغلی، تحقیق محمد عبدالقادر الارناووط، تدقیق صالح سداوی صالح، اعداد الفهارس صلاح‌الدین اویغور، رکز الأبحاث للتاریخ و الفنون و الثقافة الاسلامیة، استانبول، ۲۰۱۰ / ۱۴۳۱ ق.

شرح احوال شیخ احمد احسایی، به خامه محمدطاهر کرمانی عموی ابوالقاسم ابراهیمی نگارنده این فهرست.

شقایق نعمانیة فی علماء الدولة العثمانیة، العقد المنظوم فی ذکر أفاضل الروم، طاش کبری زاده، احمد فرزند مصطفی فرزند خلیل (۹۰۱ - ۹۶۸ ق)، انتشارات در سعادت، استانبول؛ دیگر: دارالکتب العربی، بیروت.

صیدنة، ابوریحان بیرونی، پژوهش حکیم محمد سعید، رانا اجسان الهی، کراتشی، موسسه ملی همدرد، هند، ۱۹۷۳ م؛ الصیدنة فی الطب، ابوریحان بیرونی (۳۶۲ - ۴۴۰ ق)، محمد فرزند احمد، پژوهش عباس زریاب خوبی (۱۲۹۸ - ۱۳۷۳ خ)، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۷۰ خ؛ الصیدنة فی الطب، داروشناسی پزشکی، بیرونی، برگردان باقر مظفرزاده، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، نشر آثار، تهران، ۱۳۸۳ خ؛ صیدنه، برگردان کاسانی، پژوهش استاد ایرج افشار، مرکز تحقیقات اخلاق و حقوق پزشکی وابسته به دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۷ خ؛ الصیدنة فی الطب، داروشناسی پزشکی، برگردان باقر مظفرزاده، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران: نشر آثار، ۱۳۸۳ خ.

الضعفاء ابن‌غضائری، احمد فرزند حسین (ز: ۴۱۱ ق). نک: فهرست طوسی؛ معجم الرجال قهپایی.

الضعفاء ابن‌غضائری، گردآوری ملا عبدالله شوشتری (د: ۱۰۲۱ ق).

طبقات أعلام الشیعة، (القسم الثاني من جزء الثاني) (هو الکرام البررة فی القرن ۱۳)، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مطبعة القضاء، نجف، ۱۹۵۸ م.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۶۵

طبقات اعلام الشيعة، نابس في القرن الخامس؛ يا إزاحة الحلک الدامس بالشموس المضيئة في القرن الخامس، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، سده ۵، تصحيح و مقدمه‌نگاری علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، دارالکتب العربیة، بیروت، ۱۹۷۱ م.

طبقات الأطباء و الحكماء، ابن جلجل اندلسی، سلیمان فرزند حسان (ز: ۳۷۷ ق)، به کوشش فؤاد سید، چاپخانه معهد العلمي الفرنسي للآثار الشرقية، قاهره، ۱۹۵۵ م؛ دیگر: برگردان محمدکاظم امام، چ دانشگاه تهران، ۱۳۴۹ خ. عشر مقالات في العين، ابوزید حنین فرزند اسحاق عبادی (۱۹۴ - ۲۶۰ ق / ۸۱۰ - ۸۷۳ م)، به کوشش ماکس مایرهوف، چ. قاهره، ۱۹۲۸ م.

عیون الأنباء في الطبقات الأطباء، ابن ابی اصیبعه موفق الدین احمد خزرجی (۶۰۰ - ۶۶۸ ق / ۱۲۰۴ - ۱۲۷۰ م)، پژوهش امروالقیس فرزند طحان و احمد میهی فرزند حسن عبدالصمد، چاپخانه وهبی، مصطفی افندی وهبی، ۱۳۰۰ ق، چاپ نوین آن، دارالثقافه، بیروت، لبنان، ۱۹۸۷ م / ۱۴۰۸ ق؛ و به کوشش نزار رضا، بیروت، ۱۹۶۵ م، برگردان محمدابراهیم ذاکر، انجمن گیاه درمانی، تهران، ایران، ۱۳۹۳ خ.

غایة البادي في شرح مبادي الوصول إلى علم الأصول علامة حلی جمال الدین ابومنصور حسن فرزند یوسف فرزند مطهر (۶۴۸ - ۷۲۶ ق)، رکن الدین گرگانی، محمد فرزند علی فرزند محمد غروی (سده ۸ هـ)، تصحيح غلامرضا جمشیدنژاد اول، کتابخانه، تهران، ۱۳۹۷ خ.

فرج المهموم في تاريخ علماء النجوم، ابن طاووس، رضی الدین علی بن موسی (۵۸۹ - ۶۶۴ ق)، چاپ نجف، ۱۳۶۸ ق / ۱۹۴۹ م.

فرهنگ دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، علی اکبر دهخدا (د ۱۳۳۴ خ)، چ تهران (۱۳۲۵ - ۱۳۴۶ خ) و CD. فصل الخطاب في تحريف كتاب ربّ الأرباب، نوری، حاج میرزا حسین (۱۲۵۴ - ۱۳۲۰ ق) نک: ذریعه، ج ۱۶، برگه ۳۹۰ - ۳۹۱

الفلک المشحون في أحوال ابن طولون، ابن طولون، محمد بن علی دمشقی (۸۸۰ - ۹۵۳ ق)، دمشق، ۱۹۴۸ م، برگه ۲۶ - ۴۸ آن فهرست نگاشته‌های او به ترتیب الفب.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۶۶

فوائد خاقانیه، محمدامین شیروانی.

فوائد القرآن عبدالجبار همدانی.

فهرس أعلام الذریعة إلى تصانیف الشیعة، الفه جمع من اولاد المؤلف و اصهاره و احفاده، تحت نظر ابن المؤلف: الدكتور علی نقی منزوی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ خ / ۱۴۱۹ ق / ۱۹۹۸ م.

فهرس أعلام الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ألفه جمع من اولاد المؤلف و اصهاره و احفاده، تحت نظر ابن المؤلف: الدكتور علی نقی منزوی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ خ / ۱۴۱۹ ق / ۱۹۹۸ م.

فهرس الكتب و الرسائل التي كتبه الرازي لنفسه، محمد فرزند زکریا رازی (د: ۳۱۳ ق)، نک: فهرست ابن ندیم، ترجمه تجدد، برگه ۵۳۲.

فهرسة الكتب و الرسائل و لمن هي من العلماء و الأئمة و الحدود الأفاضل، فهرست کتاب‌های اسماعیلیه (سده ۱۲ هـ)، اسماعیل فرزند عبدالرسول فرزند مثنان اجینی، مجدوع (د: ۱۱۸۴ ق / ۱۷۶۹ م)، پیش‌گفتار، تصحیح، تحقیق و تعلیقات علی نقی منزوی، مکتبه اسدی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۴ خ / ۱۹۶۶ م، ۴۱۹ برگه + مقدمه ۲۰ برگه.

فهرست ابن‌الندیم، ابوالفرج محمد فرزند اسحاق، ابن‌ندیم (۲۹۷ - ۳۸۵ ق)، چاپخانه رحمانی مصر، چاپ ۱۳۴۸ ق؛ دیگر: دارالمعرفة، بیروت؛ فهرست یا فوز العلوم، ابوالفرج محمد فرزند اسحاق، ابن‌ندیم (۲۹۷ - ۳۸۵ ق) به کوشش برگردان رضا تجدد، تهران، ۱۳۴۶ خ؛ به کوشش مهین جهان‌بگلو، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۶ خ.

فهرست ابن‌بابویه صدوق محمد بن علی (د: ۳۸۱ ق)، نک: فهرست طوسی

فهرست ابن‌بطه محمد بن جعفر قمی، نک: رجال نجاشی (۳۷۲ - ۴۵۰ ق) در احوال ابن‌بطه و احوال ابن‌قبه.

فهرست ابن جنی عثمان (۳۳۰ - ۳۹۲ ق) پیوست اجازة او به حسین بن احمد بن نصر به تاریخ ۳۸۴ ق. ذریعه، ج ۱۶، ۳۷۹؛ یا قوت، معجم الأدباء، ج ۲، ۱۰۹ - ۱۱۱.

فهرست ابن جنید اسکافی: محمد بن احمد (د: ۳۸۱ ق)، نک: رجال طوسی و قهپایی، ج ۵، ۱۲۷ - ۱۳۱.

فهرست ابن‌عبدون احمد بن عبد الواحد (د: ۴۲۳ ق)، نک: فهرست طوسی و قهپایی، ج ۱، ۶۶.

فهرست ابن عربی، محیی‌الدین (۵۶۰ - ۶۳۸ ق)

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

- فهرست ابن قولویه: جعفر قمی (م ۳۶۷ ق: ۳۶۷ ق)، نک: رجال طوسی و قهپایی، ج ۲، ۴۱.
- فهرست ابن ندیم؛ یا فوز العلوم (تألیف: ۳۷۷ ق)، ابوالفرج محمد فرزند اسحاق بغدادی وراق، ابن ندیم (۲۹۷ - ۳۸۵ ق /)، تصحیح گوستاو فلوگل اتریشی (۱۸۰۲ - ۱۸۷۰ م)، لایپزیک، ۱۸۷۱ - ۱۸۷۲ م؛ دیگر: چاپخانه رحمانی مصر، چاپ ۱۳۴۸ ق؛ برگردان محمد رضا تجدد، تهران، بانک بازرگانی ایران، ۱۳۴۶ خ. چاپخانه رحمانی، مصر، ۱۳۴۸ ق؛ به کوشش و برگردان رضا تجدد، چاپ تهران، ۱۳۴۶ خ؛ دیگر: برگردان رضا تجدد، به کوشش مهین جهان‌بگلو، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۶ خ.
- فهرست اشعری قمی سعد بن عبدالله (د: ۳۰۰ ق)، نک: رجال طوسی و رجال شهر آشوب.
- فهرست اصول الشیعة ابن غضائری، احمد فرزند حسین (ز: ۴۱۱ ق). نک: فهرست طوسی، معجم الرجال قهپایی.
- فهرست المصنفین، علامه حلی، حسن بن یوسف (۶۴۸ - ۷۲۶ ق)
- فهرست آثار ابن تیمیه (د: ۷۲۸ ق)، ابن قیم جوزیه دمشقی، محمد بن ابی بکر بن قیم (۶۹۱ - ۷۵۱ ق)، دمشق، ۱۹۵۳ م.
- فهرست آثار حزین، حزین لاهیجی، محمد علی بن ابی طالب (۱۱۰۳ - ۱۱۸۰ ق) نک: ذریعه، ج ۱۶، ۳۷۸؛ ج ۱۹، ۱۷.
- فهرست آثار سیوطی جلال‌الدین عبدالرحمان بن ابی بکر (۸۴۹ - ۹۱۱ ق / ۱۲۹۲ - ۱۳۵۰ م)، ناشناس، فوگل، پیوست کشف الظنون (ج ۶، ۶۶۵ - ۶۷۹).
- فهرست آثار فیض کاشانی (تألیف: ۱۰۶۹ ق؛ ۱۰۹۰ ق)، ملامحسن فیض کاشانی (۱۰۰۷ - ۱۰۹۱ ق).
- فهرست آثار محدث نوری (د: ۱۳۲۰ ق)، محمد مرتضی جنفوری هندی حسینی (د: پیرامون ۱۳۳۷ ق) در پایان لؤلؤ و مرجان، محدث نوری، ۱۳۲۰ ق.
- فهرست آثار محمدباقر مجلسی، مجلسی دوم محمدباقر فرزند محمد تقی (۱۰۳۷ - ۱۱۱۰ ق)، محمدنصیر فرزند عبدالله مجلسی نک: ذریعه، ج ۱۶، ۳۸۰، ش ۱۷۶۵.
- فهرست آثار محمدباقر مجلسی، محمدحسین (د: ۱۱۵۱ ق) فرزند محمدصالح (د: ۱۱۲۰ ق)، دو «فصل» و یک «خاتمه».
- فهرست رسایل شیخ احمد احسائی، ناشناس در کتابخانه خوانساری نجف. نک: ذریعه، ج ۱۶، ۳۸۳.
- فهرست طوسی، شیخ الطائفة حسن فرزند محمد طوسی (۳۸۵ - ۴۶۰ ق)، اشپرنگر A. Sprenger، التبرولی، مولوی عبدالحق، مولوی غلام قادر، کلکته، نخستین بار ۱۲۷۱ ق / ۱۸۵۳ م. در ۳۸۳ برگه همراه با ۴ برگه مقدمه به زبان انگلیسی؛

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۶۸

دیگر: تصحیح محمدصادق بحرالعلوم، نجف به سال ۱۹۳۷م؛ بحرالعلوم، نجف، ۱۹۶۰م؛ محمود رامیار، هزاره شیخ طوسی، دانشگاه مشهد، افست اشپرنگر، ۱۵۶ برگه + ۱۵ برگه پیش‌گفتار.

فهرست عبدان اسماعیلی، نک: فهرست ابن‌ندیم، مقالات ۵، فن ۵، چ تجدد، برگه ۲۴۰.

فهرست عیاشی محمد بن مسعود سمرقندی، نک: فهرست ندیم، مقالات ۵، فن ۵، چ تجدد، ۲۴۴.

فهرست فائقی، عبدالمجید فائقی، در ۱۳۴۵ق برای آثار این گروه گرد آورد. نسخه‌اش در کتابخانه این گروه در کرمان.

فهرست کتابخانه عضد الدوله، نک: احسن التقاسیم، ترجمه منزوی، برگه ۶۶۸ - ۶۶۹.

فهرست کتابخانه حاجی میرزا حسین نوری، پژوهش و پیش‌گفتار مدرسی طباطبایی، مجموعه آشنایی با چند نسخه

خطی، دفتر ۱، قم، ۲۵۳۵ / ۱۳۹۶ق، برگه ۱۲۹ - ۱۵۳.

فهرست کتابخانه دارالحکمه مأمون (۱۷۷ - ۲۱۸ق).

فهرست کتابخانه ری، ده جلد، معجم الأدباء، یاقوت حموی، ج ۲، ۳۱۵؛ ج ۶، ۲۵۹.

فهرست کتابخانه عمومی اهدایی آقای سید محمد مشکاة به کتابخانه دانشگاه تهران، جلد دوم، علی‌نقی منزوی، تهران،

۱۳۳۳خ، ۱۰ + ۸۹۸ برگه.

فهرست کتابخانه غزنه.

فهرست کتابخانه نوح بن منصور سامانی، نک: عیون الأنباء، برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۴۰ - ۷۷۰.

فهرست کتاب‌های ابن جوزی، عبدالرحمان (۵۱۰ - ۵۹۷)، پیوست مرآة الزمان فی تاریخ الأعیان، سبط ابن جوزی، یوسف

ترکمن (۵۷۲ - ۶۵۴ق)، چاپ دکن؛ چاپ شیکاگو.

فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، جلد دوم، فهرست کتب کتابخانه مبارکه آستان قدس رضوی. (بدون

نام نگارنده). مطبعه نوبهار، مشهد، ۱۳۰۵خ، چاپی و خطی.

فهرست کتب کراچکی، ابوالقاسم پسر شیخ مفید و موسی پسر کراچکی.

فهرست کتب مشایخ عظام، دو جلد، ابوالقاسم ابراهیمی قاجار (۱۳۱۴ - ۱۳۸۹ق) پسر زین‌العابدین (۱۲۷۶ - ۱۳۶۰ق)

پسر کریم‌خان کرمانی قاجار، چاپخانه سعادت کرمان، ۱۳۸۹ق، ۶۵۳ + ۱۲ برگه

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۶۹

- فهرست کراچکی، ابوالفتح محمد بن علی بن عثمان (د: ۴۴۹ق)
- فهرست کشی محمد بن عمر (د: ۳۲۸ق). نک: کتاب اختیارالرجال و قهپایی، ج ۱، ۱۱۴.
- فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار، جلد پنجم، علی‌نقی منزوی، محمدتقی دانش‌پژوه، چ تهران، ۲۵۳۶ شاهنشاهی / ۱۳۵۶ خ / ۱۹۷۷ م، ۷۷۱ برگه.
- فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار، جلد پنجم، علی‌نقی منزوی، محمدتقی دانش‌پژوه، چ تهران، ۲۵۳۶ شاهنشاهی / ۱۳۵۶ خ / ۱۹۷۷ م، ۷۷۱ برگه.
- فهرست گنجینه شیخ صفی، ملامحمد طاهر مستوفی
- فهرست گنجینه شیخ صفی، ملامحمد طاهر مستوفی (تألیف: ۱۱۷۲ ق / ۱۷۵۸ م)، نسخه برداری دولتشاهی، شماره ۱۶ نشریه کتابخانه ملی تبریز، ۱۳۴۸ خ.
- فهرست مجدوع (نگارش: ۱۱۸۳ یا ۱۱۸۴ ق)، نگارش اسماعیل پسر عبدالرسول پسر متاخان، شهر اجین هند، تصحیح علی‌نقی منزوی، دانشگاه تهران، ۱۳۴۴ خ / ۱۹۶۶.
- فهرست مسعودی علی بن حسین (د: ۳۴۶ق)، نک: رجال کشی، قهپایی، ج ۴، ۱۸۶.
- فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، احمد منزوی (۱۳۰۳ - ۱۳۹۴)، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۹۸۳ - ۱۹۹۷ م، جلد چهارم، بخش ۱۶: هندویی (برگه ۲۱۳۳ - ۲۲۰۰)، بخش ۱۷: فلسفه عملی (برگه ۲۲۰۱ - ۲۵۰۴)، بخش ۱۸: پیشه‌ها و آداب پیشه‌وران (برگه ۲۵۰۸ - ۲۵۳۲)، فهرست نام کتاب‌ها (برگه ۲۵۳۵ - ۲۶۶۲)، فهرست نام نگارندگان (برگه ۲۶۶۳ - ۲۷۲۵)، فهرست نام کسان (برگه ۲۷۲۷ - ۲۸۰۴)، ۱۳۶۴ خ / ۱۹۸۵ م، ۱۰ + ۶۶۹ برگه [برگه ۲۱۳۵ - ۲۸۰۴]: <معرفی عناوین شماره ۳۸۷۱ - ۴۴۲۶ و دست‌نویس‌های شماره ۱۱۵۷۴ - ۱۳۹۴۳>.
- فهرست مصادر و منابع کار مجلسی در بحار الأنوار، محمد فرزند احمد لاهیجانی حسینی، ربیع یکم ۱۱۲۷.
- فهرست مصنفات ابن‌غضایری، احمد فرزند حسین (ز: ۴۱۱ق). نک: فهرست طوسی، معجم الرجال قهپایی.
- فهرست مفید، محمد بن محمد بن النعمان (۳۳۶ - ۴۱۳ق)، مک‌درموت *Martin. G. McDermott* ایران‌شناس کانادایی، ترجمه احمد آرام، ۱۳۶۳ خ در ۵۸۸ برگه.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۷۰

فهرست منتجب ابن بابویه (۵۰۴ - پس از ۶۰۰ ق)، منتجب‌الدین ابوالحسن علی بن عبیدالله بن حسن بن حسین بن بابویه قمی رازی، تحقیق جلال‌الدین محدث ارموی، به کوشش محمد سمامس حائری، کتابخانه عمومی آیه‌الله العظمی مرعشی نجفی، چاپخانه مهر، قم ۱۳۶۶ خ؛ دیگر: تحقیق عبدالعزیز طباطبایی، به کوشش احمد اشکوری، مجمع الذخائر الاسلامیه، بیروت، ۱۴۰۴ ق / ۱۹۸۶ م.

فهرست منتجب بن بابویه، حاج آقا حسین بروجردی طباطبایی (۱۲۵۴ - ۱۳۴۰ خ) نک: ذریعه، ج ۲۶، ۱۸۸. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش، احمد منزوی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، آذر ۱۳۵۷ خ، ۴ جلد.

فهرست نسخه‌های خطی فارسی، احمد منزوی، ناشر، مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای R.C.D، جلد یکم، تهران، ۱۳۴۸ خ، ۷۱۷ + ۷ ص.

فهرست نسخه‌های خطی فارسی، احمد منزوی، ناشر، مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای R.C.D، جلد چهارم، تهران، ۱۳۵۱ خ، از ص ۲۶۱۷ تا ۳۴۳۹.

فهرست نسخه‌های خطی فارسی، احمد منزوی، ناشر، مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای R.C.D، جلد پنجم، تهران، ۱۳۵۱ خ، از ص ۳۴۴۱ - ۳۹۲۹.

فهرست نسخه‌های خطی فارسی، احمد منزوی، ناشر، مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای R.C.D، جلد ششم، تهران، ۱۳۵۳ خ، از ص ۳۹۲۹ تا ۴۷۲۶.

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی آیت‌الله نجفی مرعشی، جلد دوم، احمد حسینی اشکوری، زیر نظر محمود مرعشی، بی‌تاریخ.

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، جلد دوازدهم، محمدتقی دانش‌پژوه، تهران، ۱۳۴۰ خ، از ص ۲۵۰۵ تا ۳۰۰۸.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۷۱

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه سپهسالار، جلد پنجم، علینقی منزوی تهرانی، محمدتقی دانش‌پژوه، دانشگاه تهران، دانشکده معقول و منقول، تهران، ۱۳۵۶ خ / ۱۹۷۷ م بخش پنجم (کتب خطی)، ۷۳۸ برگه. فهرست سید کاظم رشتی برای آثار شیخ احساسی، نسخه آن به خامه نگارنده در کتابخانه این گروه در کرمان.

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش، جلد چهارم، احمد منزوی (۱۳۰۴ - ۱۳۹۴ خ)، انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، لاهور، ۱۳۵۷ خ، برگه ۱۹۳۷ - ۲۵۳۱.

فهرستواره زراری، پیوست کشکول بحرینی چاپ شده است. نک: ذریعه، ج ۱، ۱۴۳ - ۱۴۴؛ ج ۲، ۴۶۵. فهرستی است کوتاه از کتاب‌های مشهور شیعه و اندکی از سنیان، به ترتیب الفبایی، در ۲۸ «باب» است. او ششصد و چهل کتاب را در آن معرفی کرده است و در ربیع اول ۱۲۶۰ به انجام رسانده است.

فیما استدرکه من کتب جالینوس و لم‌یذکرها حنین و لاهی فی فهرست جالینوس، محمد فرزند زکریا رازی (د: ۳۱۳ ق). نک: عیون الأنباء، به کوشش نزار رضا، برگه ۴۲۴؛ برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۲۰.

فیما استدرکه من کتب جالینوس و لم‌یذکرها حنین و لاهی فی فهرست جالینوس نک: عیون الأنباء، به کوشش نزار رضا، برگه ۴۲۴.

فینکس، پیناکس جالینوس پزشک پرگاموسی (۱۳۰ - ۲۰۰ م)، ترجمه ایوب رهاوی (ابرش بغدادی) به سریانی، ابوزید حنین فرزند اسحاق عبادی (۱۹۴ - ۲۶۰ ق / ۸۱۰ - ۸۷۳ م) به عربی. فینیکس جالینوس.

فی استدرک من کتب جالینوس مما لم‌یذکره حنین و لا جالینوس فی فهرسته، نک: فهرست ابن‌ندیم، ترجمه تجدد، برگه ۵۳۲.

قاموس المحيط، مجدالدین فیروزآبادی، چاپ دوم، چاپخانه المصریه، ۱۳۵۲ ق / ۱۹۳۳ م. قراضه طبیعیات، ابن‌سینا حسین فرزند علی (۳۷۰ - ۴۲۸ ق)، تصحیح و مقدمه‌نگاری غلامحسین صدیق (۱۲۸۴ - ۱۳۷۰ خ)، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۸۴ خ. قرآن.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۷۲

کتاب الأغاني، ابو الفرج اصفهانی (۲۸۴ - ۳۵۶ ق)، علی فرزند حسین، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ۲۵ جلد در ۱۳ مجلد.

کتاب‌شناسی ابوریحان بیرونی، به انگلیسی، احمد سعیدخان هندی، ۱۹۷۱ م؛ برگردان به پارسی عبدالحی حبیبی، هزاره ابوریحان بیرونی، شورای عالی فرهنگ و هنر، تهران، ۱۳۵۲ خ، ۲۳۰.

کشف زمخشری، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، الکشاف عن حقائق التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل، ابوالقاسم محمود فرزند عمر خوارزمی، جارالله زمخشری (۴۶۷ - ۵۳۸ ق)، کلکته، چاپ سنگی، ۱۸۵۶ م؛ دیگر: بولاق مضر، ۱۲۹۱ ق؛ لرگردان به پارسی، مسعود انصاری، انتشارات ققنوس، تهران، ۱۳۸۹ خ.

الکشف الظنون عن أسامي الكتب و الفنون، حاجی خلیفه مصطفی فرزند عبدالله کاتب چلبی (۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ ق)، پژوهش محمد شرف‌الدین یالتقا و معلم رفعت بیلگه کلیسی، استانبول، ترکیه، ۱۹۴۱ م / ۱۳۶۰ ق.

کشف الظنون عن أسامي الكتب و الفنون، حاجی خلیفه کاتب چلبی مصطفی فرزند عبدالله معروف به (۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ ق)، ترجمه فرانسوی آن از پوتیسلا کُروا *Petisdla Croix* معلم زبان عربی در پاریس.

کشف الظنون عن أسامي الكتب و الفنون، حاجی خلیفه کاتب چلبی مصطفی فرزند عبدالله معروف به (۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ ق)، فلوگل در لایبزیگ با ترجمه لاتین، نخستین بار ۱۸۳۵ - ۱۸۵۸ م + ذیل کشف الظنون، حنیف‌زاده در پایان جلد ششم.

کشف الظنون عن أسامي الكتب و الفنون، حاجی خلیفه کاتب چلبی مصطفی فرزند عبدالله معروف به (۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ ق)، تصحیح محمدشرف‌الدین یالتقیا و رفعت بیلگد کلیسی و همکاری اسماعیل صایب‌سنجر، استانبول، دو جلد، ۱۹۴۱ - ۱۹۴۳ م؛ افسست در کتابفروشی اسلامیة و جعفری تبریزی + دو مجلد ایضاح المکنون + دو جلد هدیه العارفین + تعلیقات آقابزرگ تهرانی بر کشف الظنون در ۱۱۶ ستون، تهران، ۱۹۶۷ م / ۱۳۸۷ ق.

کشف الظنون عن أسامي الكتب و الفنون، حاجی خلیفه کاتب چلبی مصطفی فرزند عبدالله معروف به (۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ ق)، فلوگل در لایبزیگ با ترجمه لاتین، نخستین بار ۱۸۳۵ - ۱۸۵۸ م + ذیل کشف الظنون، حنیف‌زاده در پایان جلد ششم.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۷۳

- کشف الظنون عن أسامي الكتب و الفنون، حاجی خلیفه کاتب چلبی مصطفی فرزند عبدالله معروف به (۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ ق)، تصحیح محمدشرف‌الدین یالتقیا و رفعت بیلگد کلیسلی و همکاری اسماعیل صایب‌سنجر، استانبول، دو جلد، ۱۹۴۱ - ۱۹۴۳ م؛ افسست در کتابفروشی اسلامیة و جعفری تبریزی + دو مجلد ایضاح المکتون + دو جلد هدیه العارفین + تعلیقات آقابزرگ تهرانی بر کشف الظنون در ۱۱۶ ستون، تهران، ۱۹۶۷ م / ۱۳۸۷ ق.
- کشف المحجة لثمره المهجة، ابن طاووس، رضی‌الدین علی بن موسی حلی (۵۸۹ - ۶۶۴ ق)، تهران، چاپ سنگی، ۱۳۰۶ ق / ۱۸۸۹ م؛ دیگر: پیش‌گفتار پدرم شیخ آقابزرگ تهرانی صاحب ذریعه، نجف، ۱۹۵۰ م؛ برگردان به پارسى اسدالله مبشری، تهران، ۱۳۶۸ خ.
- الكشف و البيان في تفسير القرآن، تفسير الكبير، تفسير ثعلبی، ابواسحاق احمد فرزند محمد ثعلبی نیشابوری. گابریلی زندگی‌نامه و نگارش‌های او را در مقاله‌ای در لؤلؤ و مرجان در شرط پله اول و دوم روضه‌خوان، حاجی میرزا حسین نوری، ۱۳۲۰ ق.
- ماجرى به القلم، فهرست آثار حزین، حزین لاهیجی، محمد علی بن ابی‌طالب (۱۱۰۳ - ۱۱۸۰ ق)، نک: ذریعه، ج ۱۶، ۳۷۸؛ ج ۱۹، ۱۷.
- مُتَشَابَهُ الْقُرْآنِ وَ مُخْتَلَفُهُ، ابن شهرآشوب (د: ۵۸۸ ق) ابوجعفر رشیدالدین محمد فرزند علی مازندرانی، دو جلد، انتشارات دارالبیدار، قم، ۱۳۶۹ ق؛ دیگر: ۱۴۱۰ ق.
- مجله ایزیس، زندگی‌نامه و نگارش‌های حنین فرزند اسحاق، گابریلی، ش ۶، ۱۹۲۴ م، برگه ۲۸۲ - ۲۹۶ به سال ۱۹۲۴ م و ماکس مایرهوف نیز زندگی‌نامه او را در پیش‌گفتار محققانه کتاب
- مجله المجمع العربی بدمشق، فهرست ابن عربی، محیی‌الدین (۵۶۰ - ۶۳۸ ق)، گورگیس عواد، ش ۳ و ۴، ج ۲۹، سال ۱۹۵۳ م؛ ج ۳۰، سال ۱۹۵۵ م.
- مجله المجمع العربی دمشق، فهرست کتاب‌های ابن جوزی، عبدالرحمان (۵۱۰ - ۵۹۷)، گرگیس عواد، سال ۲۹ و ۳۰ چاپ کرده است.
- مجله ایزیس، نقد رساله حنین در فهرست کتاب‌های جالینوس، ماکس مایرهوف، ش ۸، برگه ۶۸۵ - ۷۲۴.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۷۴

مجله بنیاد دومینیکی، آثار بیرونی، بوآلو *D. G. Boilot*، قاهره، دارالمعارف مصر، ۱۹۵۵ م؛ برگردان به پارسی پرویز اذکایی، تهران، هزاره بیرونی، ۱۳۵۲ خ.

مجله پیام بهارستان، آذر ۱۳۸۲، شماره ۳۰، برگه ۴۰ - ۵۳، تاریخ فهرست‌نگاری در ایران، دکتر علی نقی منزوی.

مجله پیام بهارستان، آذر ۱۳۸۲، شماره ۳۰، برگه ۴۰ - ۵۳، تاریخ فهرست‌نگاری در ایران، دکتر علی نقی منزوی.

مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، فهرست آثار محمدباقر مجلسی، اصغر مهدوی، سال ۱۰، ش ۲، برگه ۲۰۳ - ۲۱۰،

۱۳۴۱ خ. چاپ شده است.

مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، فهرست آثار محمدباقر مجلسی، اصغر مهدوی، سال ۱۰، ش ۲، برگه ۲۰۳ - ۲۱۰،

۱۳۴۱ خ. چاپ شده است.

مجله دانشکده ادبیات، ویننامه عبدالعظیم قریب، تیرماه ۱۳۴۵، بعضی از کهن‌ترین آثار نثر فارسی تا پایان قرن چهارم

هجری، غلامحسین صدیق (۱۲۸۴ - ۱۳۷۰ خ).

مجله راهنمای کتاب، بهمن سال ۱۳۴۱ خ، برگه ۹۹، مقدمه چاپ انگلیسی جیشر، سال ۱۹۳۴ م، موسسه سن جوز

کالیفرنیا، ترجمه عبدالحی حبیبی.

مجله راهنمای کتاب، بهمن سال ۱۳۴۱ خ، سفر جیشر، ترجمه عبدالحی حبیبی.

مَجْمَعُ الْبَحْرَيْنِ وَ مَطْلَعُ النَّبْرَيْنِ در لغت، فخرالدین بن محمد بن طریح (د: ۱۰۸۵ ق)، انتشارات مرتضوی، ۱۳۷۵ خ.

مَجْمَعُ الْبَحْرَيْنِ وَ مَطْلَعُ النَّبْرَيْنِ در لغت، فخرالدین بن محمد بن طریح (د: ۱۰۸۵ ق)، انتشارات مرتضوی، ۱۳۷۵ خ.

مَجْمَعُ الْبَيَانِ فِي تَفْسِيرِ الْقُرْآنِ، امین‌الاسلام فضل‌فرزند حسن‌فرزند فضل‌طبرسی (۴۶۸ - ۵۴۸ هـ)، تصحیح ابوالحسن

شعرانی، تهران، ۱۳۳۸ خ؛ بیروت، داراحیاء التراث، ۱۳۷۹ ق؛ ترجمه فارسی، انتشارات فراهانی، تهران، ۱۳۵۰ خ.

مجمع الرجال، رجال قهپایی (نگارش: ۱۰۱۶ ق)، عنایة‌الله قهپایی، تصحیح ضیاء‌الدین علامه فانی، اصفهان، ۱۳۸۴ تا

۱۳۸۷ ق، ۷ جلد؛ چاپ دیگر: ناشر اسماعیلیان، قم، ۱۳۶۴ خ.

مجموعه‌آشنایی با چند نسخه خطی، دفتر ۱، قم، ۲۵۳۵ / ۱۳۹۶ ق، برگه ۱۲۹ - ۱۵۳، فهرست کتابخانه حاجی میرزا

حسین نوری با پیشگفتار مدرسی طباطبایی.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۷۵

- مجموعه آشنایی با چند نسخه خطی، دفتر ۱، قم، ۲۵۳۵ / ۱۳۹۶ ق، برگه ۱۲۹ - ۱۵۳، فهرست کتابخانه حاجی میرزا حسین نوری، پژوهش و پیش‌گفتار مدرسی طباطبایی.
- مخزن الاسرار نظامی گنجوی، انتشارات پگاه، تهران، ۱۳۷۰ خ.
- المراجعات الريحانية، مراجعات الريحانية يا مطالعات و المراجعات يا نقود و الردود، محمدحسین کاشف‌الغطاء (د): ۱۳۷۷ ق / ۱۹۵۷ م)، چاپ بیروت، ۱۳۳۱ ق.
- مرآة الزمان في تاريخ الأعيان، سبط ابن جوزی، شمس‌الدین ابوالمظفر یوسف فرزند قزاوغلی فرزند عبدالله بغدادی ترکمن (۵۷۲ - ۶۵۴ ق / ۱۱۸۶ - ۱۲۵۶ م)، چاپ دکن؛ چاپ شیکاگو، فهرست کتاب‌های ابن جوزی، عبدالرحمان (۵۱۰ - ۵۹۷) به پیوست دارد.
- مرآت الکتاب، ثقة الاسلام تبریزی میرزا علی، (۱۲۷۷ - ۱۳۳۰)، به کوشش عبدالله ثقة الاسلامی، ۱۳۶۸ خ، چهار جلد. مستدرک الوسائل، محدث نوری، حاج میرزا حسین (۱۲۵۴ - ۲۷ جمادی دوم ۱۳۲۰)
- المشاطة لرسالة الفهرست، ابواسحاق ابراهیم بن محمد تبریزی، غضنفر (سده ۷هـ)، تصحیح و ترجمه و تعلیق از مهدی محقق، تهران، ۱۳۶۶ خ.
- مصفی المقال في مصنفي علم الرجال، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، تصحیح احمد منزوی (۱۳۰۴ - ۱۳۹۴ خ)، چاپخانه دولتی ایران، تهران، ۱۳۳۷ خ.
- مطالب الهیه، ملا لطفی کشته سال ۹۰۰ ق.
- معالم العلماء في فهرست كتب الشيعة و أسماء المصنفين منهم قديماً و حديثاً (تأليف: ۵۸۱ ق)، محمد فرزند علی ابن شهر آشوب، تصحیح و مقدمه‌نگاری عباس اقبال، تهران، ۱۳۵۳ ق / ۱۳۱۳ خ، ۱۴۱ برگ؛ دیگر: تصحیح محمدصادق بحر العلوم، مطبعة حيدرية، نجف، ۱۳۳۹ خ / ۱۳۸۰ ق / ۱۹۶۱ م، ۱۵۹ برگه.
- معجم الأدباء؛ یا إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب، یاقوت حموی، دیوید سموئل مارگلیوت لیدن، ۱۹۰۷ م؛ قاهره ۱۹۰۹ م؛ برگردان عبدالحمید آیتی، تهران، ۱۳۹۱ خ / ۲۰۱۲ م.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۷۶

- معجم البلدان، یاقوت حموی (۵۷۴ - ۶۲۶) شهاب‌الدین ابوعبدالله فرزند عبدالله رومی، چاپ لایپزیک (۱۸۷۳ - ۱۸۶۶ م) افسر تهران، ۱۹۶۵ م، برگردان به پارسی دکتر علی‌نقی منزوی، پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری وابسته به وزارت ارشاد اسلامی جلد اول برگردان به پارسی را تا پایان حرف الف در سال ۱۳۸۰ خ و جلد دوم آن را تا پایان حرف «ز» در سال ۱۳۸۳ خ. به چاپ رساند. امید به چاپ دیگر جلد‌های ترجمه شده آن.
- معجم مولفی الشیعة، تألیف علی فاضل قاینی، انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، ۱۳۶۵ خ، ۵۲۸ برگه.
- معراج الکمال (تألیف: ۱۱۰۷ ق)، شرحی بر فهرست طوسی، سلیمان ماحوزی بحرانی (د: ۱۱۲۱ ق).
- مفاتیح العلوم، ابوعبدالله محمد فرزند احمد فرزند یوسف کاتب خوارزمی (ز: ۳۷۲ ق)، قاهره، ۱۳۴۲ ق؛ برگردان حسین خدیوچم، مرکز انتشارات علمی فرهنگی، چاپ دوم ۱۳۶۲ خ.
- مفتاح السعادة و مصباح السیادة، طاش کبری‌زاده، احمد فرزند مصطفی فرزند خلیل (۹۰۱ - ۹۶۸ ق)، حیدرآباد دکن، ۱۳۲۸ ق؛ دیگر: دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون، ۱۴۲۲ ق / ۲۰۰۲؛ ترجمه به ترکی کمال‌الدین محمد (د: ۱۰۳۲ ق) پسر نگارنده طاش کبری‌زاده، احمد فرزند مصطفی فرزند خلیل (۹۰۱ - ۹۶۸ ق) و تکمیل آن به ۵۰۰ علم.
- مفتاح السعادة و مصباح السیادة، فی موضوعات العلوم، طاش کبری‌زاده، پژوهش شرف‌الدین احمد، چاپخانه مجلس دایره‌المعارف عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، جلد یکم ۱۳۹۷ ق - ۱۹۷۷ م، جلد دوم ۱۴۰۰ ق / ۱۹۸۰ م.
- مقاییس الأصول، مقاییس الأصول.
- من لا یخضُرُهُ الفقیه، شیخ صدوق، ابوجعفر محمد فرزند علی فرزند بابویه قمی (د: ۳۸۱ ق / ۹۹۱ م)، چاپ تهران، ۱۳۹۰ ق / ۱۹۷۱ م، ج ۴، ۵۴-۶۶.
- مناقب آل ابیطالب، ابن شهرآشوب (د: ۵۸۸ ق) ابوجعفر رشیدالدین محمد بن علی
- منتهی المقال فی احوال الرجال، رجال ابوعلی حائری رجالی (۱۱۵۹ - ۱۲۱۶ ق)، چاپ سنگی، تهران؛ دیگر: مؤسسه آل‌البیت (ع)، قم، ۱۴۱۶ ق.
- منتهی المقال فی احوال الرجال، رجال ابوعلی حائری رجالی (۱۱۵۹ - ۱۲۱۶ ق)، چاپ سنگی، تهران؛ دیگر: مؤسسه آل‌البیت (ع)، قم، ۱۴۱۶ ق.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد زکریای رازی، محمود نجم‌آبادی، دانشگاه تهران، ۱۳۳۹ خ، ۴۴۴ برگه.
میزان الحق في اختيار الأحق (نگارش: ۱۰۶۷ ق)، حاجی خلیفه کاتب چلبی مصطفی فرزند عبدالله معروف به (۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ ق).

نجوم السماء في تراجم العلماء (شرح حال علمای شیعه قرن‌های یازدهم و دوازدهم و سیزدهم هجری قمری)، محمدعلی فرزند محمدصادق آزاد کشمیری، تصحیح میرهاشم محدث، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، شرکت چاپ و نشر بین‌الملل، ۱۳۸۳ خ.

نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، نسخه‌های خطی، دفتر ششم، زیر نظر محمدتقی دانش‌پژوه، ایرج افشار، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۸ خ، ۶۹۵ برگه. هدیه الأسماء في بيان كتب العلماء (زمان نگارش:)، کتنوی یزدی، حسن بن علی (د: ۱۲۹۷ ق)، پیش‌گفتار، محمدتقی دانش‌پژوه، برگه ۱ - ۶۲.

نقایة، جلال‌الدین سیوطی، چاپخانه‌ی تقدم، مصر، ۱۳۴۸ ق.
وفیات الأعیان و أبناء الزمان مما ثبت بالنقل و السماع و أثبتة العیان، ابن خلکان احمد فرزند محمد برمکی اربلی (۶۰۸ - ۶۸۱ ق)، میرزا محمدحسن خان شیخ جابری انصاری دستور ظل‌السلطان به فارسی برگرداند. وفيات الاعیان در سال ۱۲۸۴ ق توسط معتمدالدوله فرهاد میرزا همراه با ویرایش و افزوده‌هایی به عربی چاپ شد؛ چاپ دیگر به کوشش احسان عباس، دارالفکر، بیروت، لبنان.

الولاية، احمد فرزند محمد فرزند سعید همدانی کوفی ابن‌عقده (د: ۳۳۳ ق)، تحقیق عبدالرازق محمدحسین حرزالدین، انتشارات دلیل ما، قم، ۱۴۲۱ ق.

هدیه الأسماء في بيان كتب العلماء، کتنوی یزدی، حسن بن علی (د: کربلا ۱۲۹۷ ق)، پیش‌گفتار، محمدتقی دانش‌پژوه، چاپخانه سعادت کرمان، تاریخ (۱۳۸۹ ق) در ۶۵۳ + ۱۲ برگه.

هدیه العارفين أسماء المؤلفين و آثار المصنفين، اسماعیل پاشا بابایی بغدادی (د: ۱۳۳۹ ق) فرزند محمدامین بابانی، وزارت معارف، استانبول، ۱۹۵۵.

تاریخ فهرست‌نگاری در ایران

۷۸

یادنامه دکتر غلامحسین صدیقی، گردآوری، دکتر پرویز ورجاوند، تهران، انتشارات چاپ‌پخش، ۱۳۷۲، برگه ۴۷۴ - ۵۰۲،
تاریخ فهرست‌نگاری در ایران، دکتر علی‌نقی منزوی.

دکتر علی‌نقی منزوی